

ҚҰТТЫ БІЛІКТЕ КЕЗДЕСЕТІН КИІМ-КЕШЕК ПЕН ЗЕРГЕРЛІК БҰЙЫМҒА БАЙЛАНЫСТЫ ТЕРМИНДЕРДІҢ ТІКЕЛЕЙ ЖӘНЕ АУЫСПАЛЫ МАҒЫНАДА ҚОЛДАНЫЛУЫ

Gulkhanys ARYSTANOVA *

Аңдатпа

Құтты білікте Қарахан дәуіріндегі этносаяси тарих, мәдениет, наным-сенім, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, дипломатиялық байланыспен қатар көрші елдермен мәдени байланыс, сауда қатынастары соның ішінде киім-кешек, зергерлік бұйымдар мен аксессуарларға байланысты деректер көптеп сақталған.

Күні бүгінге дейін Құтты білік дидактикалық дастаны әр түрлі қырынан жан жақты зерттеліп, көптеген зерттеулер жазылды. Десек те Құтты біліктегі киім-кешек пен әшекейлерге байланысты терминдердің тікелей және ауыспалы мағынада қолданылуы бойынша зерттеулер басқа саладағы тақырыптардың ішінде арагідік аталып өтілгенімен мақала ретінде арнайы зерттеліп жазылмапты. Біз мақалада аталған академиялық бостықтың орнын толтыруға тырыстық. Дидактикалық дастандағы киім, мата, аксессуарлар, зергерлік бұйымдар, асыл тастар мен қосымша элементтерге қатысты тікелей және ауыспалы мағынада қолданылған терминдердің сөздік қоры жинақталып, талданды. Тікелей мағынада қолданылған терминдерді М. Қашқаридың Диуани лұғат-ит түрік, Йгүнеклі Ахметтің Атабетүл Хакайық сынды ғылыми еңбектер мен қатар бүгінгі қолданыстағы сөздіктермен қуаттап, толықтырып, фразеологиялық мағынада қолданылған анықтамаларды басқа зерттеушілердің қалай талдағанын қарастырып, олардың да бұрынғы пікір, ұсыныстары сілтеме ретінде көрсетіліп, жасалды. Осылайша ортағасырда қолданылған терминдердің мағынасы, ұғымдар мен түсінік жағынан сәйкесетін қосымша сөз ұғымдары сараланып көрсетілді.

Нәтижеде 19 ғасырдағы Османлы және қазақ қоғамының киім-кешек тарихы мен мәдениеті атты докторлық диссертациясының қосымшасы ретінде ұлттық киім мәдениетіне қатысты категориялы - терминдер жүйесін қалыптастыру үшін ұғымдарды бір жүйеге түсіру және көрші халықтардың киім-кешекке байланысты дәстүрлі атауларын жинақтау мақсатында киім-кешек және әшекейлерге байланысты сөздік құрастырылуда.

Түйін сөздер: Құтты Білік, Терминология, Киім-Кешек, Аксессуарлар, Тікелей Мағына, Ауыспалы Мағына, Этномәдени Лексика

* Gulkhanys Arystanova, Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, arystanovagulkhanis@gmail.com.

DIRECT AND METAFORICAL MEANING OF THE TERMS OF TRADITIONAL CLOTHING AND JEWELRY ACCORDING TO *KUTADGU BİLİĞ*

Abstract

The Kutadgu Bilig contains many of data concerning the ethnopolitical history, culture, beliefs, traditions, customs, diplomatic relations, cultural relations ties with neighboring countries, and trade, especially clothing, ornaments, jewelry, and accessories in the Karakhanid era. However, during the study, it was found that studies related to clothing and accessories were not fully investigated in the aforementioned book.

Until today, didactic epic Kutadgu Bilig has been widely studied and many articles have been written. However, about clothing and accessories in Kutadgu Bilig especially in the direct metaphorical sense, was not specifically researched and was not specifically researched. Although it was written from time to time under other topics. We wanted to fill this gap. Vocabulary associated with clothing, accessories, jewellery, precious stones, and additional elements used directly and metaphorically in a didactic epic was identified and analyzed. The terms used directly have been validated by the dictionaries available today, their different meanings have been compared with those analysed by other researchers, and their opinions and suggestions have also been taken as references and analysed. Parallels corresponding to the meaning and name were highlighted.

As a result, in the appendix of the doctoral dissertation on the History and Culture of the Ottoman and Kazakh Society of the XIX century, a system of concepts forming a terminological categorical system related to the national clothing in presented, for the formation of traditional names of various types of clothing, the terms of the clothing dictionary that we have prepared were compiled.

Keywords: Kutadgu Bilig, Terminology, Clothing, Accessories, Direct Meaning, Alternating Significance, Ethnocultural Vocabulary.

KUTADGU BİLİĞ'DE BULUNAN MİLLİ GİYİM-KUŞAM VE TAKI TERİMLERİNİN DOĞRUDAN VE MECAZ ANLAMLARI

Özet

“Kutadgu Bilig”te Karahanlılar döneminin etno-politik tarihi, kültürü, inançları, gelenek ve görenekleri, diplomatik ilişkileri, komşu ülkelerle kültürel ilişkileri, ticareti, özellikle giyim kuşam, aksesuar ve takıları ile ilgili birçok veri bulunmaktadır.

“Kutadgu Bilig” didaktik destanı bugüne kadar kapsamlı bir şekilde incelenmiştir ve buna dair birçok makale yazılmıştır. Ancak özellikle doğrudan ve dolaylı anlamda giyim ve aksesuarlarla ilgili araştırmalar, diğer konular arasında a münferit olarak yazılmasına rağmen, özel olarak araştırılmamıştır ve makale olarak yazılmamıştır. Bu akademik boşluğu doldurarak giyim kuşam tarihi, kültürü ve terminolojiye katkıda bulunmak istedik.

Didaktik destanda doğrudan ve dolaysız olarak geçen giysi, aksesuar, takı, kumaş, değerli taşlar ve ek unsurlara ilişkin söz varlığı tespit edilerek incelenmiştir. Doğrudan kullanılan terimler Kaşgarlı Mahmut’un Dîvânu Lugâti’t-Türk, Edip Ahmet Yükneki’nin Atabetü’l-Hakayık (Hak’ka saygı) ve günümüz sözlükleri ile desteklenmiş, deyimsel anlamları diğer araştırmacıların analiz ettikleri sunumlarıyla karşılaştırılmış, görüş ve önerileri atf gösterilerek verilmiştir. Bu şekilde Orta Çağ’da kullanılan terimlerin paralellikleri anlam ve kimlik açısından tam olarak eşleştirilmiştir.

Sonuç olarak, XIX yüzyıl Osmanlı ve Kazak Toplumunun Tarihi ve Kültürü üzerine doktora tezine ek olarak ulusal giyim kültürüyle ilgili bir terim-kategorik sistem oluşturan bir kavram sistemi sunulacaktır. Aynı zamanda farklı giyim türlerinin geleneksel terimlerini oluşturmak için hazırladığımız giyim sözlüğü terimleri hazırlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kutadgu Bilig, Terminoloji, Giysi, Aksesuar, Dolaysız Anlam, Değişken Anlam, Etnokültürel Söz Varlığı.

KİRİSPİE

1069-1070 жылдары Қарахан мемлекеті тұсында (766-1212) жазылған Жүсіп Хас Хажиб Баласағұнның *Құтты білік* дидактикалық дастаны XI ғасырдың Қарахан дәуірінің түрік ислам мәдениет ошағының ортақ туындысы. Жалпы Құтты білік дидактикалық дастаны мен М. Қашқаридың *Диуани лұғат-ит түрік* (XI.ғасыр) сөздігі жазылған кезеңде түркі халықтарының Ислам өркениетінің ықпалына түсіп, жаңа мәдениетпен танысып, тоғысып жатқан кезі болатын. Дін – әлеуметтік және моральдық құндылықтар бойынша алға тартқан құралдарымен мәдениеттің қалыптасуына әсер етеді. Киім атауларының әр түрлі болғаны ол географиялық аймақта әр түрлі этниканың өмір сүргендігінің де белгісі. Аталмыш ғасырда ислам діні біріктіруші күш ретінде қалыптасты.

Мұның нәтижесінде әскери және мәдени экспансия қуатты мемлекет құрып, елдің дамуына, гүлденуіне мүмкіндік берді. *Құтты білікте* елшінің, саудагердің, суретшінің, қолөнершілердің әрқайсысының мінез-құлқы, сөйлесу, қарым-қатынас жасау тәртібінің жеке жеке берілуі үлкен мәдени ошақтың, сауда орталықтарының, керуен жолдарының яғни, бір сөзбен айтқанда өркениеттің болғандығын дәлелдейді. Әрі Қарахан дәуірінің этносаяси тарихы, мәдениеті, наным-сенімі, әдет-ғұрпы, дипломатиялық қарым-қатынасы, көрші елдермен мәдени және сауда қарым-қатынасы әсіресе, бізді қызықтыратын киім-кешегі, киім кию мәдениеті мен әшекей бұйымдары туралы деректер көбірек кездеседі.

Орта ғасырдың түрік ойшылы, ақын, мемлекет қайраткері Баласағұнды Жүсіп 54 жасында (Р. Араттың жобалауы бойынша) он сегіз айдың ішінде Бұғра ханға арнап 6645 тармақ, 173 төрттіктен тұратын тарихқа дастан болатын *Құтты білік* дидактикалық өлеңін ескі түркі тілінде жазды. Ол кезеңде тұлғалар өз еңбектерін ескі түрік тілінде жазса, кейіннен Ислам діні кіріп, өркениеттің көрінісі ретінде еңбектерін ескі түрікше және арабша жазған. Исламмен түркі халықтарының синтезі *Құтты біліктің баптарында* түркі халықтарының этнографиясында көрініс тапқан. Аталмыш еңбек хан тарапынан өте жоғары бағаланып, *Хас Хажыб* (ұлы уәзір) деген атақ берген. Автор

Әділет/Күнтуды/әділ заң, Ақыл/Өгдүлміш/парасат, Бақыт/Айтолды¹/құт, ырыс Қанағат/Оғдұрмыш/ұстамдылық деген төрт ұғымға ерекше көңіл бөліп, балама бейнелермен мәнін ашады. Әділетті шыққан күнге, Бақытты толған айға теңесе, Ақылда белсенді өмір жолын ұсынып, Қанағатта өмірден оқшауланып, Аллаға қауышуды уағыздайды. Туындыда Күнтуды – әмірші, Айтолды – уәзір, Өгдүлміш – уәзірдің баласы, ал Оғдұрмыш – уәзірдің ағасы ретінде көрсетіледі.

Негізінде Жүсіп Хас Хажиб Баласағұнның *Құтты біліктегі* жазу әдісі, өзі өмір сүрген қоғамды шынайы тұрғыда көрсете білгендіктен реализм ағымымен ұштасса, дидактикалық дастандағы кейіпкерлерді реті келгенде идеялизациялап метафоралармен жеткізгендіктен романтизммен де байланыстыруда [Ötkür, 2016 :171].

Мақаланың негізгі мақсаты алғашқы ұстанымымыз бен көзқарасымыз болған *Құтты білікте* аты аталған киім-кешек пен әшекейлерге байланысты терминдердің тікелей және метафоралық мағынада бүгінгі таңда қаншалықты қолданылғандығын және осыларға байланысты әдет-ғұрыптар қаншалықты өзгеріске ұшырағанын, сонымен бірге қолданыстан шыққан терминдерді анықтау және ортағасырда қолданылған анықтамалардың мағынасы, ұғымдары мен түсініктері жағынан сәйкесетін параллельдерін қарастыру болмақ. Ауыспалы мағынада қолданылған сөздердің түбінде үлкен астар мән бар. Өйткені материалды мәдениеттің бір бөлшегі болып саналатын киім-кешек бір этниканың жеке куәлігі іспеттес. Ал этникалық киімдердегі мата, түс, ою-өрнек, аксессуарлар да сол халықтың тарихын, экономикасын, мәдениетін, әлеуметтік жағдайын, географиялық аймағын, тілін, дінін, наным сенімін, әдет-ғұрпын және салт-дәстүрінен бізге хабар береді.

Атап айтқанда, әр түрлі басылымдарды (аудармаларды) салыстыру, сараптама жасау, зерттеу барысында материалдардағы баптардың сәйкеспейтіні анықталды. Айырмашылықтар мен сәйкеспеушіліктердің бар екендігін Асқар Егеубаев құптап өз зерттеулерінде жазады [Егеубаев, 2007: 521]. Оған мысал, Рәшит Рахмати Араттың *Kutadgu Bilig I* аудармасы 6645 баптан, Асқар Егеубаевтың аударған Жүсіп

¹ Асқар Егеубай *Айтолдыны дәулет* деп аударған.

Баласағұнның *Құтты білігі* 6645 баптан ал, Әбжан Құрышжанұлының Наманган нұсқасы 6407 баптан тұрады. Сәйкесінше, параграфтарда сәйкеспеушілік шығары хақ.

Төмендегі 1 және 2 фотосурет те Жүсіп Баласағұнның *Құтты білік* дастанының Веналық қолжазбасының XV ғасырда Герат қаласында Қарахан түркі тілінде жазылған нұсқасының көшірмесін ұсынып отырмыз. Бұл еңбектің көшірмесі Астана қаласы, Қолжазбалар және сирек кітаптар Ұлттық орталығында жасалған және осында сақтаулы.

3 фотосурет Махмұд Қашқаридың (XI-XII ғ.) *Диуани лұғат-ит түрік сөздігі* 1072-1074 жылдары құрастырылған. 1915 жылғы аталмыш басылым Стамбұлда (Түркия) *Матба Әмір* (Matbaa-ı Amire) баспасында жарық көрген. Бұл еңбектің де түрікше басылымы Астана қаласы, Қолжазбалар және сирек кітаптар Ұлттық орталығында жасалған және осында сақтаулы².

1. Зерттеу объектімізге қатысты бізге дейінгі зерттеулерге шолу

Рәшит Рахмати Араттың ұсынған құрамдас мәтін басылымында (endex) [Arat. 1959: 477]³ терминдерді жинақтады. Аталмыш басылымында *Құтты білікте* нақты қай баптарда киім-кешек пен зергерлік бұйымдар туралы қанша термин бар екендігі нақты көрсетілген.

Мехмет Сырасөгүттің *Құтты біліктің жиілік сөздігі* (Kutadgu Bilig'in Sıklık Sözlüğü) магистрлік диссертациясында [Sırasöğüt, 2020: 648] терминдердің қаншалықты жиілікте қолданылғандығы жөнінде кеңінен және нақты мәлімет берген. *Құтты білікте* де өте көп жерде киім-кешек терминдері өтуде. Біз мақалада тек бірер мысал берумен шектелдік. Бұл еңбекте әрбір терминнің нақты қай бапта өтетіндігін көрсеткен. Бұл сөздік біздің терминдерді жинақтауымызға көп септігін тигізді.

Малкоч Эзгиояның *Кутадгу билиг кітабында кездесетін киім-кешек пен сәндену мәдениетіне қатысты сөз қоры* (Kutadgu Bilig'de Giyim – Kuşam ve Süslenme Kültürüne Ait Söz Varlığı) мақаласында киім-кешек пен әшекейлерге байланысты терминдерді

² Суреттер мақаланың соңғы бетінде берілді.

³ Рашият Рахмети Араттың 1959, 1974, 1991 және 2013 жылғы баспалары оқылып, анализ жасалды.

анықтап, жіктеп, киімдегі мәдениет пен тілдің байланысын зерттеген [Ezgiyoa, 2019:217-224].

Билге Гизем Күкрердің *11 ғасырдағы әйелге Диуани лұғат-ит түрік пен Құтты білік бойынша салыстырмалы көзқарас* (11. Yüzyılda Kadına, Divanu Lugati't Türk ve Kutadgu Bilig Üzerinden Karşılaştırmalı Bir Bakış) атты магистрлік диссертациясында [Kürker, 2021: 77] әйелдің киім кию мәдениетіне тоқтала кеткен.

Мақаланың зерттеу нысаны бойынша Байрам Четинкая *Құтты біліктегі концептуалды метафоралар* (Kutadgu Bilig'te Kavramsal Metaforlar) [Çetinkaya, 2017:377] атты мақаласы мен осы тақырып аясында *Құтты біліктегі идиомалардың мағыналық синтаксистік талдауы* (Kutadgu Bilig'teki Deyimler Semantik ve Sentaktik İncelemesi) атты магистрлік диссертация жазды [Çetinkaya, 2001:181]. Онда метафоралық ұғымдар мен идиомалар қарастырылды. Мұнан басқа Өзге Экер *Құтты білік метафоралары* (Kutadgu Bilig Metaforları) [Eker, 2021: 963] атты докторлық диссертациясын жазды. Онда метафоралық ұғымдар мен идиомаларды қарастырып, кейбір терминдерге философиялық тұрғыда талдау жасаған.

Зерттеуші Ұ. Исабекованың *Орта ғасырдағы түркі тілдерінің даму тарихы* еңбегінде автор орта ғасырдағы жазба ескерткіштерін талдап, қазақ тілімен сабақтастығын, жақындығы мен ерекшеліктерін ашқан. [Исабекова, 2011:224].

2. Киім-кешек атаулары, ұғымдары мен түсініктері туралы

Ескіден *тон-толым* термині *киім, тері, сырт киім* мағынасында қолданылған. Құтты білікте §2318, §2561, *тон-толым* (ton tolum): *тон (киім) және ұсақ-түйек жабдық, құрал-сайман (киім-кешек)* дегенді білдіруде (Егеубаев,1986:610-611). Тонды тігушіні Құтты білікте §2494 *тоншы* (tonçı) деп берген. Бұл жерде *-шы* жұрнағы жалғанғанда *киім тігуші* деген мағына береді. Аталмыш терминді Ұ. Исабекова да *киім тігуші* деп көрсеткен [Исабекова, 2011:224. Илхан, 2020:149]. § 575, § 561, § 3665, §4958 *тон* (ҚБ. ton/тікелей мағынада), § 4768 *өрім тон* (örüm ton), § 4774 *тон*, §5939 бұл жерде *тон*⁴ термині *ерлердің сырт киіміне байланысты жалпы атау* ретінде қолданылса,

⁴ Тон түбірі иленген қой терісінен жүнін ішіне қаратып тіккен жылы сырт киім мағынасында қолданылады. Сонымен қатар ерлердің сырт киіміне байланысты жалпы атау ретінде де қолданыста.

«тоншы» (киім тігуші) термині бүгінгі таңда қолданыстан шығып, *tiğinişi* термині қолданылуда.

Қазақшада ертеректе *киім-кешек* ұғымын берген *тон* терминінің уақыт өте жалпы киім атауын беретін мағынасы тарылып, қазіргі таңда *тоншы* термині қолданыстан шыққан. Зерттеу жүргізген Е. Қоспағарова, *Құтты білік* ескерткіші тіліндегі түбірлерді қазақ тілімен салыстыра отырып, қазіргі тіл тұрғысынан көнергеніне, тіпті кейбіреулері ескіріп, тілімізден шығып қалғанына және бүгінгі таңда мағыналық өзгерістерге ұшырай отырып жеткен түбірлер де бар екендігін сонымен қатар кейбір түбірлер дами отырып қазақ тілі лексикасынан да көнерген түбір ретінде орын алса, ал енді біреулері сөздік қордан мүлдем шығып қалғандығын жазады [Қоспағарова, 2011: 39].

Ал *тон* термині қазақшада ертеректе барлық киімнің атауы ретінде қолданылған, дегенмен уақыт өте келе халық санының өсуі, тұрмыс пен жағдайдың түзелуі киім-кешек түрлерінің көбеюіне байланысты *сырт киімнің* атауы (жарғақ тон, сенсең тон, қамқа тон тб.) ретінде ғана сақталып қалған [Нысанбаев, 2005:518]. Түрік тіліндегі нұсқасында болса *дон (don)* термині *iш киім* мағынасында қолданыста. Мухаррам Асомиддинова кийим, либос, тун термині бүгінгі мағынада бірақ басқаша фонетикалық түрлерде Орхон Енисей жазбаларынан бастап XIII-XIV ғасырларға дейін кәдим/кәзім (keđim), кәдгу (keđgü) ретінде толығымен жалпы үстіне киілетін киім ретінде әр түрлі мағынада кездесетінін жазуда. Өзбек тілінде XIX-XX ғасырда кийим, кийим-кечак, уст-бош, энгил, бош-оёқ кийим, жома, кисват терминдері киім-кешек терминінің орнына қолданылған [Асомиддинова, 1981:16-17]. Р. Әхмәтъянов деген ғалым *kejim*, *kedim*, *kedim* (кийём) терминдерінің *kej-*, *ked-*тен келгендігін және *кию* мағынасын беретінін білдірген [Әхмәтъянов, 2015: 410].

Киём [кийём] «одежда» < гом. кыпч. Кийим < бор. төрки (ДТС: 294) *kejim* < *kedim*, *kedim* < ← *kej-*, *ked-* н.б. «кию» [Әхмәтъянов, 2015, 410], *Атабетұл Хакайық* еңбегінде *keđim* (киім), *keđim ton* (киім, елбисе), *elbise* (елбисе, көйлек, киім) [Demiryürek, 2012 :77, 136, 94] терминдері кездесуде.

Бүгінгі таңда түрікшеде кылық кыяфет (*kılık kıyafet*) термині әлі қолданыста. *Kılık-kıyafet* терминінде *кылық* термині адамның сыртқы физикалық көрінісі мен киімінің тысында қалған бас, шаш, сақал, мұрт, қол, аяқтың күтімді әрі ұқыпты екендігін білдірсе, *кыяфет* термині *киім* мағынасын беруде [Köktürk, 1986: 306]. § 116, § 439 да *қылық* термині мінез-құлық, әдет-ғұрып мағынасында қолданылған. Е. Қоспағарова Ж. Баласағұнның *Құтты білік ескерткішіндегі түбірлердің семантикалық – морфологиялық даму ерекшеліктері* мақаласында жанды заттарға қатысты жұмсалатын сөздер жансыз заттарға қарата айтылғанда ауыспалы мағына тудыратынын ескерте келе §117, §185 *қылық*, §5422 *қылық* (қілік/мінез кылық) терминін *негізгі қасиеті, мәні, табиғаты* сияқты қосымша мағыналарға да ие екенін жазады. Кейіннен уақыт өте бұл мағына мәнін жоғалтып, мысалы, *қылықты* немесе *қылықсыз* сияқты *біреу тарапынан істелген ұнамсыз іс-әрекет* ұғымында қолданылуда [Қоспағарова, 2011:39]. Атабетүл Хақайықта та *қілік* (әдет, мінез, кылық) [Demiryürek, 2012 :77, 136, 94] мағынасын беруде. Адамның түрі, кескіні мен бет әлпетіне *қияпат* деп атайды. *Қияпатты адам* деп көрікті адамға айтылған [Тойшанұлы, арнайы сұқбат, 3.09.2023]. *Тұр-қияпат* (бет әлпет), *қияпатты адам*⁵ (келісті кісі), *қияпаты келіскен* (дене пошымы әдемі), *қияпат білдірді* (сыңай танытты), *қияпаты тәуір* (сүйкімді, келісті) деген мағыналарды береді. Кейде болымсыз мағынада кездеседі. Мысалы: *қияпат істеу* (зорлық зомбылық көрсету).

Көйлек-көншік термині де киім-кешек, жеңіл желпі жұқа киімдер мағынасында қолданыста. Ал Р. Әхмәтъяновтың сөздігінде *күлмәк-күнчек* терминіндегі *күнчекті* көйлектің астары, ішкі қалта, сөмке және шалбар, ішкі көйлек, майка деп көрсеткен [Әхмәтъянов, 2015, 356-495]. Қазақта киім-кешек пен жеңіл желпі жұқа киімдерге *көйлек-көншек* дейміз. Ауызекі тілде киім-көншік деп те айтылады. [Информант Мақсат Алпысбес арнайы сұқбат. 7.08.2023]. Көйлек-көншік қазақтың ғұрпында да орын алған. Оған қазақтың тойында құда мен күйеуге табақ тартқанда көйлек – көншік түрінде алынатын кәдеге *көнек* деуі мысал бола алады (<https://www....> 28.07.2023).

⁵ *Арғы атам Сүйіндік-ті, Күлік затым,
Мәшһүр деген бір лақап, Жүсіп атым.
Қой көзді, қыр мұрынды, орта бойлы.
Аққұба, бидай өңді қияпатым* (Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, 1858-1931).

Жалпы киім-кешекке байланысты терминдер тікелей мағынада қолданылумен қатар әртүрлі мағыналарға да ие. § 2916 *ат-тон жабу* (ат мінгізіп, тон жабу) фразеологизмі құрметті қонаққа сыйлық беру мақсатында қазақтың құда түсу ғұрпымен байланысты яғни, далалық құқық қатынастарына жатады. Сонымен қатар бұл бір жағынан сөзі өтімді, сыйлы ел ағасын, ақын, сал-сері, палуан мен батырларды құрметтеу, марапаттаудың белгісі. Нақтысы бір жағынан *ат-тон жабу* құрметтеу мен марапаттау, сыйлаудың символы болса, екінші жағынан *ат-шапан айыбы*, *ат-тон айыбы* [Уәли, 2013:79] деген сөз тіркестері *кінәні адамға төлеттіретін заттай жазаның бір түрі, ескі әдет-ғұрып бойынша кінәлі адамның төлейтін айыбы* ретінде қарастырылған үлкен айыптың бір түрі [Өтемісова, 2012: 28]. *Ат-тонын ала қашудың мәні қасыңдағы адамның бірдеңеден бас тартуын, келіспеуін білдіреді.*

Батырдың, ер жігіттің астындағы атын алу, үстіндегі шапан, бас киім, белдік сынды атрибуттың тек біреуін шешіп алудың өзі *абыройдан жұрдай айрылу, жеңілу, абыройын төгу* мағынасын береді. Ал *аттан аударып тастау мен бас киімін алу* қазақтың *қыз қуу* ұлттық ойынында кездеседі. Онда қыз жігіттің бас киімін қамшымен қағып түсірсе, ол да ержігітке үлкен сын болған.

3. Гипотеза

Құтты білікте аты аталған киім-кешек пен әшекейлерге байланысты терминдердің атап айтқанда киім-кешек, әшекейлер (алтын, күміс, гауһар, інжу, маржан) мен маталар тікелей және фразеологиялық мағынада бүгінгі таңда қаншалықты қолданылуда? Осыларға байланысты әдет-ғұрыптар қаншалықты өзгеріске ұшыраған? Мүлде қолданыстан шыққан терминдер баршылық па? Қазақшада Ортағасырда қолданылған терминдердің мағынасы мен атау жағынан сәйкесетін параллельдер бар ма? *Құтты білікте* берілген мемлекетті басқару қағидалары мен принциптері, елге билік жүргізудің ережелері мен тәртібі ХХІ ғасырда да қолданарлық, қоғам мүшелерінің мінез-құлқы мен кәсіптегі ұстанымдары, әдет ғұрып нормалары үлгі аларлықтай ма? Саясат пен киімнің бір бірімен байланысы бар ма?

4. Киім-кешек пен әшекей бұйымдарды зерттеу үшін киім-кешек пен зергерлік бұйымдарды классификациялау

Ізденіс жасаған Б. Құлжанова *XI-XII ғасырдағы түркі әдеби ескерткіштері тіліндегі зат есімдер* атты диссертациясында *Құтты білік пен Ғибат-ул хақайық* жазба ескерткіштерінде кездесетін зат есімдеріне сараптама жасап, оларды 24 лексика-тақырыптық топтарға бөлген. Мұның төрт тобының біздің зерттеуімізге қатысы бар. Атап айтқанда, 4. топқа кіретін «кәсіп», 15. топқа кіретін метал (алтын, күміс, бриллиант т.б.), 16. топқа кіретін киім-кешек және 17. топқа кіретін әшекей атаулары [Исабекова, 2011: 185-186].

Малкоч Эзгиоя болса өз мақаласында жалпы киімге қатысты сөздерді беске бөліп қарастырған:

1. Басына тағылатын (басқа байланысты) терминдер;
2. Көйлектер; (аяқ пен бастан басқа бөліктерін жабатын киімдер);
3. Юбкалар;
4. Кафтан, күртеше, пальто;
5. Көйлектер деп жіктеп, аксессуарлармен маталарға да орын берген. [Ezgiouya. 2019:217-224].

М.Асомиддинованың өзі зерттеу жасаған мәліметінде *Кийим-кечак номлари* (Киім-кешек аттары) атты этно-лингвистикалық монографиясында киімге қатысты терминдерді 6 топқа бөліп көрсеткен:

1. Бас киім
2. Үстіңгі киім
3. Іш киім
4. Аяқ киім
5. Киім детальдары [Асомиддинова, 1981: 12].

Біз аталған тақырыпты жүйелі зерттеу үшін киім-кешекті қолдану ерекшелігіне қарай 5 топқа бөліп қарастырдық:

1. Басқа киілетін;
 - Басқа жабатын және орайтын;
2. Белге байланатын;
3. Денеге киілетін;
 - Үстіне киілетін
 - Белден төмен киілетін киім-кешектер.
4. Аяққа киілетін киім деп топтастырып, оған 5. киім бөлшектері ретінде киімнің қосымша қондырма бөліктерін қостық.

Құтты білікте біздің сыныптамамызға сәйкес зергерлік бұйымдар мен аксессуарлар кездесіп, кездеспейтінін білу мақсатында он бір топқа бөліп қарастырдық:

1. Бас киімді әшекейлеуде қолданылатын зергерлік бұйымдар
2. Шашқа түйірілетін зергерлік бұйымдар
3. Маңдай тұсына ілінетін зергерлік бұйымдар
4. Құлаққа ілінетін зергерлік бұйымдар
5. Мойынға тағылатын зергерлік бұйымдар
6. Мұрынға бекітілген зергерлік бұйымдар
7. Омырауға дейін келетін зергерлік бұйымдар
8. Белге буылатын/байланатын зергерлік бұйымдар
9. Білекке тағатын зергерлік бұйымдар
10. Саусаққа киетін зергерлік бұйымдар
11. Аяққа тағатын зергерлік бұйымдар.

5. Зерттеу әдістері

Құтты білікте аты аталған киім-кешек пен қосымша қондырма бөліктері, һәм әшекейлерге, металдарға, маталарға байланысты терминдер жинақталып, аталмыш терминдердің тікелей және фразеологиялық мағыналарына анализ жасалды. Негізінде,

тарихи салыстырмалы әдіс негізінде көне терминдерді қалпына келтіруге бағытталған көптеген зерттеулер жасалған. Ал фразеологиялық параллельдерді тарихи типологиялық зерттеу арқылы анықтауға болады.

Құтты біліктегі киім-кешек пен әшекейлерге байланысты терминдердің тікелей және ауыспалы мағынада қалай қолданылғанын және зерттеу барысындағы алғашқы ұстаным, көзқарас пен долбарды нақтылап растау немесе жоққа шығару үшін түрікше, ескі түрікше және қазақша нұсқасы яғни, ғалым Рәшит Рахмати Араттың ұсынған *құрамдас мәтін басылымы (endeks), Құтты біліктің* (Yusuf Has Nacib) [Arat, 2006:1285] түрікше аудармасы, Р. Араттың дайындаған *Құтты біліктің* (Yusuf Has Nacib) ескі түрікше нұсқасы [Arat, 1947:656] мен қазақ тіліндегі А. Егеубайдың *Құтты білік* [Егеубай, 2006:378] қазақша аудармасы салыстырылып, мән мағына жағынан анализ жасалып, киім-кешекке, зергерлік бұйымға қатысты терминдердің анықтамасы беріліп, қазақша этимологиялық, орфографиялық сөздіктермен қоса электронды сөздіктермен салыстыру арқылы талданды.

Мақаланың мақсаты: *19 ғасырдағы Османлы қоғамы мен қазақ қоғамының киім-кешек тарихы және мәдениеті* докторлық диссертациясының қосымшасы ретінде ұлттық киім мәдениетіне қатысты термин-санаттық жүйе қалыптастыру үшін ұғымдарды бір жүйеге түсіру; әр түрлі киімдердің дәстүрлі атауларын жинақтау мақсатында дайындап жатқан *киім-кешек сөздігі* үшін терминдер жинақтау болып табылады.

Жинақтау барысында Рашид Рахмати Арат жазған *Құтты білік көрсеткіші* атты еңбек киім-кешек, зергерлік бұйымдар мен аксессуарларға қатысты сөздік қорды анықтауда және алынған мәліметтерді жіктеуде өте тиімді болды. Махмұт Қашқаридың *Диуани лұғат-ит түрік*⁶ еңбегімен салыстырыла отырып зерттелді. Ұ. Исабекова, Е. Малкоч, Б. Четинкая, Р. Сыздық, Р. Әхмәтъянов, Е. Қоспағарова, Б. Өгел, Селжен Кожа Сары мен М. Асомиддинова тб. сынды ғалымдардың кітап, мақала және сөздіктерімен тәмәмдап, әсіресе, ауыспалы мағынада қолданылған терминдер ғалымдар мен басқа

⁶ Негізінде аталмыш мазмұн-мағынасы, оқиғасы бар еңбектің аты әртүрлі жазылуда. Атап айтқанда, бір жерде Divânü Lügâti'at-Türk десе, енді бір жерде Divânü Lügâti't-Türk деп жазылып жатады. Біз мақаланы дайындау барысында Асқар Құрманшұлы Егеубайдың аудармасын қолданғандықтан еңбектің атын Диуани лұғат-ит түрік деп алдық. Нақ осы жерде грамматика бойынша да нүктесін қойып кетуді жөн көрдік. Негізінде үш жақты тіркестерде бірінші зат есімнің соңы *өтре* болса, онда екінші зат есімнің соңы *кәсра* болады. Мысалы: کرتلا تاغل Divânü Lügâti't-Türk. Яғни, *Диуани лұғат-ит түрік* емес, *Диуани лұғат-ит түрік* болуы керек.

зерттеушілердің дәйектерімен қоса берілді. Мақалада құжатты талдау әдісі, ажырату, жіктеу, сыныптау, түрлерін анықтаумен қоса аналитикалық, жинақтау және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Нәтижеге жету үшін киім-кешектердің киілуі мен әшекейлердің тағылуына байланысты классификация жасалды. Киім терминдерінің концептуалды метафора тұрғысынан қалай қолданылатыны талданды. Киім мен аксессуарлардың тура және идиоматикалық мағыналары анықталды.

6. Талдау

- Басқа киілетін бас киімдер

Ұлттық бас киім – бір кісінің жас, ру және дін ерекшелігін, географиялық ортаға бейімделу ерекшелігі мен ұлттың эстетикалық талғамын көрсететін этномәдени мәнге ие материалды мәдениеттің бір элементі.

Құтты Білікте, Атабетұл Хакайық, Диуани лұғат-ит түрікте көптеп кездесетін *бөрік* термині де бас киімнің бір түрі. Елтіріден, аң терісінен жиек жүргізіп тігілген дөңгелек бас киім (<http://www...>, 27.07.2023). *Татсыз түрік болмас, башсыз бөрк болмас* (Жатсыз түрік болмас, бассыз бөрік болмас). Бөріктің түрлері өте көп: елтірі бөрік, кәмшат бөрік, құндыз бөрік, оқалы бөрік, қаракөл бөрік, пұшпақ бөрік, төрт қиықты бөрік, үш қиықты бөрік, алты қиықты бөрік, үкілі бөрік, жанат бөрік, сеңсең бөрік, қазақы бөрік, сусар бөрік, мақпал бөрік, қоян бөрік, түлкі бөрік, алтайы қызыл бөрік, күзен бөрік т.б. Бөріктің қазақ халқы үшін қасиетті зат болып саналуының себебін Ә. Алмауытова *Қазақ тіліндегі киім атауларының этнолингвистикалық табиғаты* атты кандидаттық диссертациясында былай түсіндірген: *Бөріктің қазақ халқы үшін этникалық құндылығы мынада: сыпайылық көрсеткенде не біреудің аяғына жығылып кешірім өтінгенде, бөрікті шешіп оның аяғының астына тастап кешірім алған.* Міне осыдан бөріктің қазақ халқы үшін қастерлі бас киім екенін көруге болады. Қазақ халқы бөрікті символдық құрал ретінде бағалаған [Алмауытова, 2003: 71,57].

Дегенмен аталмыш бөріктер Қазақстанның барлық аймағында бірдей атаумен қолданылмайды. Сол жердің географиялық жағдайына және шаруашылығына да байланысты. Мысалы, қаракөл малы шөл және шөлейтті жерде жақсы өсетін мал болғандықтан осы өңірде қаракөл қойын өсіру және баптау, шикізат өндіруде жоғарғы

деңгейдегі өнім алу жағынан өте қолайлы болған. Одақтың құрамында болған кезде 1920 жылдардан бастап Қызылорда, Шымкент (Түркістан), Жамбыл, Батыс Қазақстан, Маңғыстау және Атырау облыстары қаракөл шаруашылығымен тікелей айналысып, шетелге және Ресейге өнім берген. Ал 1960 жылдары Қызылорда, Атырау, Шымкент, Жамбыл және Маңғыстау облыстарында Қазақ қаракөл шаруашылығы ғылыми-зерттеу институты мен аймақтарға мамандандырылған кеңшарлар ашылған. Қызылорданың өзінде 30 кеңшар қаракөл малын өсірген. Қаракөл қойының бір ерекшелігі егіз қозыдан емес, жалғыз қозыдан қозылайтын болған. Кейінірек Өзбекстан мен Қарақалпақстанның шопандары арасындағы бәсекелестің артуынан биенің сарысуын беру арқылы қаракөл төлінің егіз тууына жол ашқан қаракөл қойының басын көбейту айласы болған. Нәтижеде 180 аналықтан 180-200 ге дейін қозы алған дәрежеге жеткен екен. Бірақ бұл әдістің нәтижесінде қаракөл терісінің құрамы, жылтырлығының бұзылу қаупі болған. Аталмыш өңірде қаракөлден қарапайым тігіншілер тон, бөрік тіксе, сол өңірдің шопандары арасында кеңінен киілген. [Информатор: Жалғасбайқызы Ләззат, 16 тамыз 2023]. Моңғолия, Қытай, Түркия қазақтарында қаракөл тоны мен бөрігі кездеспейді [Информант Ардаби Маулет, 14.08.2023].

Бөрік туралы *бөрік жерге алып ұру* дегені ертеректе дат сұрау, кейінірек бір тірлікке сеніммен кірісу, *бөрікпен ұрып алды, бөрікпен жықты* (оп оңай жеңіске жетті), *бөрік аспанға ату* (қатты қуану, шаттанудың белгісі), *бөрікті тастап бөріден құтылды* (жан сауғалау, қара басын құтқару) деген мағынада қолданылады.

Бөрік §435, §436. бапта *бөрік* термині *жауапкершілік алу*⁷, §3723 бас киім, әдемілік (бөрік адамға көрік), арақашықтық (бөрік тастам жер) мағыналарын беруде.

- ***Басқа жабатын және орайтын бас киімдер***

Жаулық – жас келін, келіншек, әйелдердің басқа тартатын бас киімдердің бір түрі.

⁷ § 435. Бек қанша өссе, бас ауруы молаяр,

Бас қанша өссе, киер бөркі зораяр. § 436. Дәреже өссе, уайым да аумақты,

Үлкен бастың бөркі сонша салмақты.

Қай қашанда қаржы жөні ерек-ті. Жауапкершілік бас, жауапкершіліктің артуы бастың үлкеюі, жауапкершіліктің нәтижесі бөрік, ал жауапкершіліктің нәтижесінің әсерінің артуы бөріктің үлкеюі (Жожа Түрк, 2014 :215-216).

Ақ жаулықты термині әже, апа, аналарды ардақтаудың көрсеткіші болса, жалпы жаулық атауын Нұрсан Әлімбаев Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік шығыс бөлігінде кең таралғанын білдіре келіп, атауына қарай әр аймақта әр түрлі айтатынын ширатып көрсеткен. Атап айтқанда, шаршы (Оңтүстік, Орталық, Шығыс Қазақстан), шұлауыш, шылауыш (Жетісу, Алтай өңірі), күндік (Оңтүстік Қазақстан) деп көрсетсе (Әлімбаев, 2009:18-19), әр түрлі сөздіктерде, атап айтқанда Қазақ тілінің аймақтық сөздігінде жаулықты Көкшетау, Қостанай облысы, Торғай, Павлодар, Қызылорда мен Аралда кимешек атағанын білдірген (<https://kazakh.academic.ru>, 27.07.2023). Мысалы, Шығыс қазақтары *шылауыш* деп жасы үлкен әжелер киетін кимешек тәрізді киімді атайды. Орта жастағы аналар кимешек кесе, әжелер шылауыш киген. Тек Алтай қазақтары емес, негізінен Қазақстанның шығыс өңірі, Қытайдағы, Моңғолиядағы қазақтар тегіс осылай атайды [Информант Ардаби Маулет, 14.08.2023].

Жаулықтың аттары: *бұрама жаулық, қима жаулық, шәлі, ілмелі жаулық, ақ жаулық, бір тартар, бір тартым, байлама, қиықша орамал, термелі жаулық, қарқыра* (биік жаулық), *сұлама, бөртпе* (жібектен шашақтап тоқылады), салы (қалындау, шашақ шығармай тоқылған түрі).

Құтты білікте *жаулық* термині басқа тағылатын дұшпандық, дұшпан арттыру (§4231, §4232) мағынасында қолданылған. Мысалы: §4225. *Бірі – діншіл діні бөтен дұшпандар, Бұл кәпірлер, жаулық жолын ұстанған.* Бұл жерде *жаулық* – дұшпандық, дұшпан арттыру мағынаны беруде. Бұл сөздің түбірі *жау*, *-лық* зат есімнен зат есім тудырып тұрған жұрнақ. Ал орамал есебіндегі *жаулықтың* түбірі жағымды деген мағынаға келетін туынды зат есім емес, түбір зат есім. Мұның түбірі жаулықтан келуде деп пайымдаймыз.

- ***Киімнің сыртынан белге тағылатын бұйымдар***

Белдік – былғарыдан жасалған белбеу [Жанұзақов, 1999: 96]. Белдік (кушак, ДЛТ *qırşay*, ДТ *құршақ* (Кожа Түрк, – 2014 :125). Мысалы: § 1477 *Қамар белбеу – күмістелген, түсін ер, Өлім қысса, бытыр-бытыр үзілер!* (ДЛТ: іштен буынатын белбеу). Телғожа Жанұзақов, белдіктің былғарыдан жасалатынын, ал белбеудің белді

буу үшін матадан, былғарыдан немесе қайыстан жасалатынын білдірген⁸ [Арыстанова, 2022:164]. *Қазақта Алтын белдік – бел сәні, асыл жігіт ел сәні* деген мақал бар. Белбеу, бел бауы деп белді буу үшін матадан не былғарыдан, қайыстан жасалған белдікке айтамыз [Жанұзақов, 1999: 96]. Белбеудің түрлері: *алтын белбеу, алтын емел белбеу, берен белбеу, гауһар белбеу, зер белбеу, қаралы белбеу, сарыала белбеу, сақиналы белбеу, салпыншақ белбеу, қатқалы белбеу т.б.* [Хинаят, 2021: 362-363]. Құтты білікте § 542 *Белін байлау, белін бекем буу* термині бір іске кірісерде бел байлау, ниет ету, бір тірлікті жасап беру үшін сөз беру⁹, § 3282 *белдігін шешу* (тікелей мағынада), §6276 бір хабар алу үшін баруға бел буу, § 580 де *бел буу* термині *нар тәуекелге бел буу, қиын істі еңсеру үшін жасқанып тұрса да бар күшін жинап қолға алу, іске кірісу, §5899 қызмет жасауға ниет ету* мағыналарында қолданылуда. Мұнан басқа *беліңді бекем бу* сөзі жолдасы өмірден өткенде жарына естіртіп жатқанда да қолданылатын тоқтау сөз. Немесе басына іс түскенде *жеңіңді сыбанып, беліңді бекем буып, тұяғыма ие бол!* (<https://www...>, 27.07.2023).

- **Адамның йыққа жабатын киімдер**

Көйлек (köñglek, gömlek, köñglekin) – денеге шақтап тігілген жеңіл киім [<https://www...>, 12.08.2023]. Көйлек түрлері: *адай көйлек, әлім көйлек, ит көйлек, бүрмелі көйлек, қима көйлек, сиса көйлек, қос етек көйлек, желбезек көйлек, ілмелі көйлек, тік жағалы көйлек, айналмалы етектегі көйлек, ақ көйлек, іш көйлек, етек көйлек, сырт көйлек, тер көйлек, төгілме, шытырма көйлек, жейде, қаптал жейде, кәріс шалы қара көйлек, бір киер* т.б. Яғни, көйлектің тігілуіне, безендіруіне, бүрмесіне, етегіне, жағасына, қиығына, руына (адай көйлек әлім көйлек), матасына (шыт көйлек), матаның түсіне (қызыл, ақ сиса көйлек), сәнделуіне (шытырма көйлек) т.б. қарай бөлінуде.

Құтты білікте gömlek köñglek, köñglekin, § 4966 köñglek, қара көңлек терминдері кейде тікелей кейде ауыспалы мағынада өзін көрсетуде. Мысалы: §5824. Зеңгір аспан *қара киім* киінді, Шашын жайып, жарық жүзі түйілді мен § 4966. *Аспан жырты киген*

⁸ Қараңыз: Жанұзақов Т. Қазақ тілінің сөздігі, Алматы: Дайк-Пресс, 1999, 776 б. Арыстанова Гүлханым (Arystanova Gul Khanym), (2022), Türk Dünyası Akademik Bakış, Journal of Turkish World Academic Perspective, 2022, Bahar, Cilt:2, Sayı: 3, ss. 142-172. Бұл мақалада белдік, белбеу, кемерге және аталмыш бұйымға байланысты әдет-ғұрыптардан сөз етілген.

⁹ § 542 Талай жақсы сөзді тілі сайрады, «Істейін!» - деп, белін қатты байлады.

қара көйлегін, Жүзі ашылып, көтерді күн иегін деген жерде *түнерген қара бұлт* мағынасында қолданылуда. Негізінде қазақ арнайы қаралы көйлек тікпеген. Қазақ мәдениетінде өлімді жөнету өз алдына бір рәсім. Қаралы үйде еркектер жағы сұр түсті шытпен сәтеннен қаралы белбеу буынып, таяққа сүйеніп, қайтыс болған кісінің денесі қойылған үйдің алдында көңіл айтуға келген ағайын-туыс, ет жақындар, дос-жарандармен көрісіп, олармен бірге құран оқылып, жұбату айтылатын кезде кірсе, әйелдер жағы әдетте бұрымын тарқатып, шашын жаятын, киіміндегі әшекей бұйымдарын жұлып тастап йығына қара жамылатын болған [Арыстанова, 2007:49]. Құтты білікте § 4966 *Аспан жыртымы киген қара көйлегін, жүзі ашылып, көтерді күн иегін* (Түрікше нұсқасы Gökyüzü üzerine geçirdiği siyah gömleği yırttı. Peçesini kaldırdı. Parlak yüzü açıldı) бабында *қара бұлтты* меңзесе, ал § 3836 да Күн алаулап жерге жүзін жасырды, Көк төріне қара сусар асылды деп меңзеп тұр.

Құтты Білікте *жыртыс термині сый қуаныш* ретінде қолданылғанын мына өлең жолдарынан көруге болады: мысалы § 4661 *Шамаң келсе жыртыс жыртып, сый бергін, Жөн-жөнімен тең бөлуді үйренгін* (сый). Жалпы жыртыс кәденің бір түрі, матадай берілетін сыйлық, тәберік. Жыртыстың мынадай түрлері бар: 1. *Үй жыртыс*. 2. *Ауыл жыртыс*. Моңғолиядағы қазақтарда бұл сыйлық *жыртыс сөгу* кәдесі аясында іске асып, *үй жыртысты* қыздың шешесі, *ауыл жыртысты* ауылдың беделді әйелі тарататынын жазуда [Қалиев, 2005:282]. Негізі Моңғолия, Қытай, Түркиядағы қазақтардың түбі шыққан жері бір болғандықтан олардың әдет-ғұрпы өте ұқсас/бірдей. Өйткені олардың ата мекені, шыққан жері Іле қазақ автономиялық облысының Алтай, Тарбағатай, Іле аймақтарында Санжы, Бұратала облыстары, Құмыл аймағы, Гансу өлкесі, Күйтін, Шыхызы, Үрімжі қалалары [Информант Ардаби Маулет, 15.08.2023], [Мәсімханұлы, 2012: 265-296] қазақтың байырғы тарихи қоныстары болып саналады.

Қыздың ұзатылғанда жасауымен келген киім қоржындарын ашарда ертеректе *сандық ашар* деп атаған. Кейінірек *қоржын ашар* деп аталып, күні бүгін де ел арасында қолданыста.

Жыртыс қыз ұзату тойы сияқты қуанышта таратылады. Түбінде *біз де осы жанұя сияқты келін алып, қыз ұзатып, немесе-шөбере сүйейік* жақсы ниет жатыр. Ал

өлімде *жыртыс* емес *тәберік* таратылады. Мысалы, Мақтаарал өңірінде елге сыйлы жасы сексеннен асып, жүзге жетіп қайтыс болған кісі бақилық болғанда *біз де осы кісідей ұзақ және абыройлы жасайық деп тәберік алған. Тәберікті* мәйітті үйден шығармай тұрып жаназадан алдын таратады [Информатор Садықова Әтіргүл, 17.08.2023].

- Адамның йыққа жабатын киімдері (Сыртқы және ішкі киім түрлері)

Тон – иленген қой терісінен жүнін ішіне қаратып тіккен сырт киім [https://www..., 12.08.2023]. Жалпы тері көне дәуірден бері қолданыстағы дүние. Әсіресе Орта Азияның географиялық орны, климаттық жағдайына, мал шаруашылығына тері бұйымдар өте қолайлы болған. Йгүнекті Ахметтің Атабетүл Хақайықында *тон* термині § 63 бапта *либас (елбисе/ көйлек), аңдарның терісі* мағынасында, ал 16 а бабында *könilik toni* әділет тоны ретінде қолданылған [Çакмак, 2019:79, 182]. Тонның түрлері: *торғын тон, сеңсең тон, жарғақ тон, оқалы тон, қамқа тон, қырмызы тон, қырықпа тон, қаптал тон, жабағы тон, ілік тон, іштік тон, тұлып тон, шен тон (лауазымдылық), бұрмелі тон, шолақ тон, зерлі тон, былғары тон, т.б.).*

Тон термині төмендегі баптарда тікелей мағынада қолданылуда: (§ 519, § 561, § 575, 3665, § 3797, § 4774, §6224), ал ауыспалы мағынада мына терминдермен бетпе бет келудеміз: *тұлдың тоны* (§ 5029), *жыртық тон* (§1337/кедейшілік, жоқтық), *иман тоны, кенеп тон* (§ 6571), *қой жүнінен жасалған тон* (koу yüngi), (§ 4768), *иман тоны тб.* §5029 *Әлем тұлдың тонын киіп тұлданды, Аспан жүзін қара жауып мұңданды.* §84 *тұлдың киімі мен §1721 тонның ішкі бауындай (тату тәтті)* терминдері ауыспалы мағынада қолданылған. § 84. Түмен жылдар жүзім солған, тұл едім, Тұл киімін шешіп, қайта түледім! *Тұлдау* түркі халықтарында орындалған аза тұту рәсімі. §1337 *Зинақорлық шарап уын тигізер, жоқшылықтың жыртық тонын кигізер* деп бір жағынан зинақорлық, шарап ішудің адамбаласына, қоғамға зиянды жақтарын екінші жағынан әлеуметтік статусты (кедейлік) тілге тиек етіп тұр.

Тон: § 6558. Бұл параграфта үш нұсқаны да салыстыруға тура келуде. *Uzun tünle yatma idike tapın sen, ođun uıǵla tınma uazukqa basıttım.* Қазақша нұсқасында: § 6558. *Ұзын тонды, жатпа, табын хұдаға, Оян, тынбай күнәнді жу, жыла да!* § 6558. *Uzun geceleri yatıp uyumakla geçirme, Tanrı'ya ibadet kıl, Uyanık ol, durmadan ağla; günahlarımın yükü*

altına girdim. § 6558 параграфта *uzun tün, uzun gese* сөзінің мағынасын А.Қ. Егеубаев ұзын тонлы әйел (киім) деп аударған [Егеубаев, 2007:636]. Бұл жерде *тон* емес, *түн* болу керек. Негізінде *Ұзақ түнде, жатпа табын хұдаға, Оян, тынбай күнәңді жу, жыла да!* болу керек. Бұл жерде Аллаға мінәжат етуден сөз етілуде.

§ 6224, §1337 мен § 4765 *Қойдың жүні – тоным, арпа жегенім, Ай, бауырым, түгел менің дегенім;* § 4767. *Жаһанда алдым несібемнің тигенін, Асым- кебек, қойдың жүні кигенім. Шекерден де татымды асым кебектен, Өрім тоным кем емес еш жібектен!* дегенде тонның қойдың жүнінен де жасалатынын білдіре отырып, § 4774 бір тонның екі жылға шыдас беретінін меңзеуде. Қазақтың *Тоғыз қабат торқадан, тоқтышағымның терісі артық* мақалы географиялық климатқа сәйкес, әрі қазақ халқы мал шаруашылығымен айналысқандықтан шыдас беретін, суыққа төзімді болғандықтан айтылған болар.

§ 67 бапта *Қу ағаштар жасыл тонын жамылды, Безеніп: көк, қызыл, сары тағынды* деген жерде *жасыл тон* ауыспалы мағынада қолданылған. Жасыл жапырақтар жайды деп анықтама берілген. Бір жағынан көктем келгеннің нышаны. §393. Тұзу бастап, ақ жолды кеспегейсің, *Иман тонын* үстімнен шешпегейсің. Сенім, иманның күштілігін *тон* (иман тоны) арқылы көрсетуде. Бір жағынан аталмыш сырт киімді *кебенек* деп те көрсетуде. *Кебенек* – тығыз әрі жұқа етіп басылған ақ киізден тігілетін кең ұзын шапан, әрі қазақтың өте ертедегі киімі. Бұл киім жаңбыр мен қардан қорғайды [Арыстанова, 2007:50]. Қазағым *Кебін киген келмейді, кебенек киген келеді. Жеті қат кебенектен жетіқараның оғы өтпес. Ерді кебенек ішінде таны* деп жатады.

Шапан - §5974. *Жатыр сұлап, әрең-әрең қас қағып, Ескі – құсқы төсеп, жеңін жастанып (Қадашуну көрді узату уатур, çögesin төşenmiş yingin yastanur)* бабындағы *ying, uй* терминінің бастапқыда *киім* мағынасына келгенін кейінірек бүгінгі қолданыстағы түрікшеде киімнің қолы, жеңі ретінде қолданыста. §5974 *Чөгге, чөгесин (Çöge, çögesin)* түрікше нұсқасында киімнің сыртынан киетін кең, жеңсіз сырт киім, аба деп аударылған. Асқар Егеубайдың аударған нұсқасында § 6371 *лына*¹⁰ [https: www..., 30.07.2023] мен §

¹⁰ Әбден тозығы жеткен көнетоз киім-кешек.

6334 *шоқпым* (örüm keđti) деп аударылып, *әбден тозығы жеткен көнетоз киім-кешек* орнына қолданылған [https:www..., 30.07.2023].

- ***Белден төмен киілетін киімдер***

Етек – киімнің төменгі жақ бөлігі [https:www..., 12.08.2023]. *Етек* (§ 3952) Ұйқы қашып, тұрды басын көтеріп, Қап-қара түн түріп апты етегін.

- ***Аяққа киілетін киімдер***

Етік (etük) – былғары, тері материалдардан жасалған қонышы ұзын аяқ киім [Әлімбай, 2009:306]. Етікті тігетін ұстаға § 2494, § 4458 етікші (etükçi (ҚБ), edikçi (Güneş, 2016:1538) дейміз.

- ***Киімнің қосымша қондырма бөліктері:***

Жаға (уақа) – сырт киім мен көйлек – көншіктің жағасы [http:www..., 12.08.2023].

Қазақта: *Інісі бардың тынысы бар, ағасы бардың жағасы бар* деген мақал, *Бір жеңнен қол шығару, бір жағадан бас шығару* деген сөз бар. § 3806 *Ұстаганиша мың жақсының етегін, Жағаңды аман тұтсаң әмән, жетеді.* Р. Сыздық, *жағаны* киім бөлігінің атауы екенін айта келе, *жаға тұту* терминін *еш күмәнсіз берілу, барынша ынталы болу* мағынасына келтіреді [Сыздықова, 2014:178]. *Жаға* (уақа) термині киімнің бір бөлігі ретінде қолданумен қатар фольклорда *жаудың жағасын алу жаудың жағасын жырту (ғұрып), жағама жармасты, жағаласып жүру* тб. сөздер бар. Мысалы: *жағамнан ұстатқызба* сөзі кісіні қорлаудың, құлдықтың салудың дәрежесін төмендетудің құралы іспетті. Бір кісінің *жағасын жыртса* ол кісіні жеңгеннің белгісі [Информант Ақеділ Тойшанұлы, жеке сұқбат. 14.08.2023].

Ескі құсқы бұйым ескіргенде матасын күнделікті өмірде қолдануы мүмкін, бірақ көйлектің жағасын кесіп алып қалып қадірлейді. Жағаны жерге салып тастауға болмайды.

Түйме (tügme) – әр түрлі нұсқадағы ішкі және сыртқы киімге қадалатын дөңгелек зат [http:www..., 12.08.2023]. § 4111. *Кергін, қолды (қалтаңа) сап кірмегін, Қол алысып, һәм тұтысып жүрмегін,* § 4977 Келгені айтты: Сенің басың асыл-ды! Сөзді тыңда, түйме

ашумен қасынды. Құтты білікте § 192, § 4977 түйме (қасты тую, ашулану), § 4111 қалта (зат) мағыналарында қолдануда.

- Маталар

Құтты білікте аты аталған мата түрлері: Ал § 3288 *жібек (torқа)*, § 6374 *екі кез бөз (böz); çuz, eq, harir*, § 5368 *қашаб* (Үнді матасы), (Руми матасы), § 4773 *шәйі жібек*, §3846 торқа (çikne) негізінде тығыз тоқылған алтын сым мен жібек матаның беті нақышталған мата), Атабетүл Хакайықта § атлас [Çakmak, 2019: 184]. тб. § 703 *Жібекті* көркем мінезге теңесе, Ал §3846 бапта әдемі сөзге балап, жазу жазудың нақыштағанмен барабар екенін білдіруде [Koca Sarı, 2012:203]. Мысалы: §68 *Жасыл торқа қара жерді қаптады, Шын керуені жайды Қытай заттарын* сөйлеміндегі жер жүзін қаптаған *жасыл торқаны* Баһаеддин Өгел көктемге балаған [Ögel, 1978: 404]. Ал Селжен Кожа Сары *жасыл торқаны/жібекті* көктемнің келуіне баласа, әр түрлі гүлдердің жайнап жер бетін қаптап гүл ашуын қытайдың жібегінің жер бетін жабуына балауда [Koca Sarı, 2012: 187]. § 555 *Бар мынадай білікті ой, терең сөз, білікті сөз – түгел түзу, берен сөз.* Бұл жердегі *берен* (baçın) терминін асыл жібек матаға балай отырып, *білімді адамның сөзін зейін салсаң асыл затқа ұқсас деп* сөздің құндылығын меңзеп тұр [Koca Sarı, 2012: 113]. Негізінде *жібек* (ҚБ. yinçü), *qut(a)j (жібек)* (БК.IV.11) термині Күлтегін мен Білге Қаған жазба ескерткішінде де кездеседі. Алтын, күміс, ішкілікті жібекті есепсіз сонша берген Табғаш халқының сөзі тәтті, қазынасы асыл еді (КТ. IV. 5) және (БК.IV.4) [Сартқұжаұлы, 2015:269, 379]. *Бөз* терминіне Р. Сыздықтың *Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде мата атауы* деп түсініктеме берген [Сыздық, 2001:85]. *Бөз* – мақтадан дайындалған мата. Бұл терминнің кірме сөз болуы туралы Р. Сыздық «бөз» терминін орыстың «вязь» сынды күнделікті тұрмысқа, сауда-саттыққа, шаруашылық түрлеріне қатысты сөздердің көбінесе ауызша сөйлеу арқылы келіп, орын тепкенін айтады (Сыздық. 2014:101), Атабетүл Хакайықта *бөзүк*, (без, мата), Құтты білікте *бөз (böz)* §1502 *жөргек*, § 1238, § 1420, § 3616, §4700, § 6374, § 6552 *кебін (екі кез бөз/ікі böz)* ретінде тікелей және ауыспалы мағынасында қолданылуда. *Кебінді ақыреттік*,

ақыреттік киім деп те атайды. Ардаби Маулет кешенді экспедициялық зерттеуде жинаған жұмбақтардың бірінде ақыреттің өзін *ақ тонға*¹¹ балауда [Маулет, 2022, 39].

Құтты білікте – § 1420 екі бөз (кебін), екі қарыс жөргек, екі кез бөз, екі құлаш бөз (§ 1238) сияқты көне өлшем бірліктері кездеседі. Көне өлшем бірлігінде 1 кезді шамамен 62 см – ге теңеген. Екі кез дегеніміз 124 см. Құлаш - иық деңгейінде екі жаққа кере созылған екі қол ұшының арасы, шамамен 165-175 см тең [https://www, Байырғы қазақ өлшемдері, 26.10.2022]. Сонымен қатар Сүмейра Алан, Ержиласун мен Аккоюндыға сүйене отырып, *кездің* қытай матасының бір түрі екендігін жазады [Алан, 2020:37].

Кітапта Қарахан мемлекетінің сауда-саттық Қытай, Үндістан, Византия (Рұм) мемлекеттерімен жасалатынын көруге болады. А. Дилачар, ол кезде Қарахандылардың ең маңызды мәдени орталықтарын: Самарқанд, Бұқара, Фараб (Отырар), Шаш (Ташкент), Баласағұн, Қашқар қалалары екенін жазған (Дилачар, 1972:18). Сонымен қатар А. Дилачар, Қытай-Түркістан керуенімен (arkış) Түркістаннан «*torku*» (жібек мата), «*ed*» (жібек тоқыма), «*agi*» (жібекті, сырмалы мата), «*çit*» нақышталған, қытай жібек матасы), «*kez*» (жібек Қытай матасы), «*zümküм*» (Қытай жібегі), «*yurun*» (жібек мата), «*tülvir*» (жібек мата, перде), «*burçin*» (жібек мата), ал киім-кешек «*yinçü*», «*erdini*», «*sata*», «*kedük*», «*köñlek*», «*bagırdak*» пен аксессуарлар тұрғысынан «*küjek*», «*egin*», «*bilezük*», «*tolgag*» келгенін жазады. (Дилачар, 1972: 151).

§ 870 *Астар* ауыспалы (сөздің астары) және тікелей *астар* (мата) мағынада қолданылған.

- Асыл тас, бағалы металдар:

Бағалы тастар: §1190, 1195 *алтын-күміс* (ҚБ. *altun күміс*), §1725 *Алтын-күміс* (адами құндылық), § 6223 *алтын* (түс, шапақ), § 4135 *саф алтын (сөз), күміс*, § 2935, § 5142 *інжу жақұт* (сөз), § 6584 *гауһар, інжу, маржан* тікелей және ауыспалы мағыналарда қолданылуда.

Алтын (ҚБ. *altun*) – зергерлік бұйымдарды дайындау барысында қолданылатын металл [Біләлова, 2014: 24]. § 1725 *Алтын-күміс кісіге асыл, салмақты, Ұстамды ер*

¹¹ *Ақ тон кидім жағасыз, Боз ат міндім тағасыз. Жасы үлкен ағалар осыны ойлап табарсыз.* Ардаби Маулеттің кешенді экспедициялық зерттеуінен.

алтыннан да ардақты бұл жерде алтын-күміс адами құндылық); Әрине алтын, күміс адам үшін қажеттілік, дегенмен өз өзін ұстап, орынды сөйлеген кісі алтын мен күмістен де құнды. *Құлағыңа алтын сырға* естісең де естімегендей бол, сыр сақта, бұл айтқаным осы жерде қалсын дегенді меңзейді.

Күміс (kümüş), гауһар, маржан мен інжу (yünçü)– бағалы асыл тас.

Күмістің түрлері:

§189 *Күмісті іске тұтсаң – бітім қалады, Сөзімді іске тұтсаң – күміс табады* Қазақ халқында да Анадолы түріктерінде де *Көп сөз – күміс, аз сөз алтын* (Söz gümüşse suküt altındır¹²) деген мақал бар.

Інжу – маржан туралы §5640 та *Отыз екі тісім – аппақ інжулер, Жібі үзіліп, сетінеді бір-бірлеп* деп *отыз екі тісті аппақ маржанға*; § 11 *Күллі дана сөзі түгел сүзілген Інжу- маржан тізбегіндей түзілген!* Маржан тізбегін *ақ тіске*; § 213 *Қара жердің қатында алтын тас болар, Егер, шықса, бек басында тәж болар* сөйлемінде інжудің тәжге, бастағы білімге теңеуде; Яғни, қара топырақтың астында алтынның тастан айырмашылығы жоқ. Қолданылған білім тәж (tuğ tokası) сияқты [Koca Sarı, 2012:112]; § 211 *Кісі көңлі түпсіз теңіз дегендей, Інжу сынды білім жатқан тереңде* деп інжуді білімге балауда. М.Орынбеков, *Жүсіп Баласағұнның Құтты білік дастанындағы философиялық ойлар* атты жазбасында да *інжуді білімге* балап көрсеткен (Нысанбаев, 2005: 364-389).

Тұмар – ішінде дұға жазылған қағазы бар яки киелі саналатын түйенің түбіті бар үш бұрышты, төртбұрышты немесе цилиндр формалы күміс шынжырлы, салпыншақты, бауы бар, мойынға, киім сыртынан, қолтыққа тағатын алтын не күміс әшекей, амулет [https:www..., 12.08.2023]. Құтты білікте §1469 *Ақтық сөзім ұшқан тілдің ұшынан, Тұмардай көр, ұрпағыма ұсынам* деп ауыспалы мағынада берілген.

- ***Салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар:***

§ 4575. *Соның бірі: неке тойы оңды аса, Сүндет асы, шілдехана, болмаса... неке тойы, сүндет тойы мен шілдехананың секілді дәстүрлердің аты аталуда.*

¹² Сөзбе сөз аудармасы: Сөз күміс болса, үнсіз қалу, сөйлемей алтын.

*Шілдеханана, шілде күзет. Негізі чилла парсы тілінен аударған қырық деген мағына келеді. Шілдехананың мәні нәресте мен ананы жын періден, тіл-көзден қорғау, күзету. Жаңа туған бала, жаңа түскен келін, жаңа өлік пен дәруіштер қырық сақтайды. Яғни шілделік болады, қырық күнге дейінгі уақыт қауіпті кезең болып саналады. Бұл кезеңдерде ләжі барынша көп адам жолатпай, баптап күтіп, қырық күнге дейін шам жағып күзеткен. Сол үшін де мұны шілде күзет деп те атаған. Бұл туралы Арнольд ван Геннеп (1873-1957) *Өту рәсімдері* (1909) еңбегінде жақсы түсіндірген. Онда былай делінген: *Кез келген ырым жоралғыны төрт бірдей санатқа жатқызуға болады. Соған сәйкесінше 16 жіктеу нұсқасы барын естен шығармаған жөн. Сонымен бірге бірін бірі жоққа шығаратын қарама-қайшы мағынадағы төрт топ бар. Мысалы: екі жастың үйленуі тойында көп балалы болу ырым жоралғысы жасалса, нәресте дүниеге келгенде сақтау, қорғау және болжау ырым етіледі. Кісі дүние салғанда қорғау, дұға жасау жоралғысы жасалса, жаңа бастама салтанаты болғанда құтқарушы ырымы орын алады. Ал құрбандық беру дәстүрінде болса Құдайға жақындау, жалбарыну жоралғысы сақталады»* [Геннеп, 1999:14]. Яғни, үйлену тойларына көбею ғұрыптары, бала туу рәсімдері бойынша қорғау ғұрыптары және көріпкелдік ғұрыптары; жерлеу рәсімдеріне қорғау ғұрыптары; құдаймен араласу рәсімдері және т.б. *Сүндет той* – сүндетке отырғызылған балаға арналған той (<http://www...>, 28.07.2023). *Неке қию рәсімі* қазақтарда екі жолмен жүзеге асырылады. Бірі отбасын құрған адамдардың АХАЖ яғни, азаматтық хал актілерін тіркеу органдарына тіркелу рәсімімен болса, екіншісі діни жолмен жүзеге асырылады. Екі жұптың үйленгендігінің символы неке жүзігі болмақ. Отау жүзігін енесі келінінің қолына тағады. Отау жүзігі пішіміне қарай дөңгелек және төртбұрышты болып келеді. Отау жүзігі қалыңдықтың саусағына кигізетін отау пішімді, үсті конус тәріздес, қайынанасынан келінге арнап кигізілетін, әйелдің күйеуінің ұрпағын жалғастырушы және әйелдің тұрмысқа шыққандығын білдіретін сәндік бұйым. Төртбұрыштың мағынасы төрт құбыласының тең болуын, көрінісінің жоғарыға қарай биік етіп жасалуы ұрпағың биіктен көрінуін, ішіндегі дөңгелектердің көп салынуы ұрпағының көп болуын, шетіндегі бидай өрнегінің ұрпағының берекелі болуын, балдақтағы киіз үйдің керегесінің берік болуын, балықкөз өрнегінің қолданылуы ұрпағының ілімге құштар болуын білдіреді. (Информатор Болат Атыраубаев, 28.07.2023). Ертеректе қазақтар қазіргі неке жүзігін емес, мән мен мағынаға толы отау жүзігін қолданған.*

7. Құтты Білік — Ел басқарудың шамшырағы іспеттес

Құтты білікте автордың сөз саптауынан ХІ ғасырдағы түркі халықтары тек қана әдемі келбеті, әшекейлері мен сұлулығына ғана емес, бастан аяғына дейін барлық киім-кешегіне аса жоғары мән бергендігі көрінеді. Әсіресе, күнделікті қолданған киім-кешек, зергерлік бұйымдар, асыл тастар мен матаны күнделікті өмірде қолданған терминдермен бітістіріп, тікелей және ауыспалы мағынада қолдана отырып, адам баласын көркем мінезді болуға, қарым-қатынасты күшейтуге, ахлақлы, әділ болуға шақыра отырып, мемлекетті басқарудан бастап, әр кәсіп иесінің қалай болу керектігін, қатынас тәртіптері, атап айтқанда, қолөнершілермен қатысу тәртібі, сатушылармен қатысу тәртіптері, әдеп пен міндет өлшемдерін көрсеткені сол кезеңдегі әдебиеттің де шарықтау шегінде болғандығын көрсетеді. Жалпы түркі халықтарының ортақ қазынасы саналатын *Құтты білікте* сол кезеңдегі сауда саттықтың өркендеуі, алыс-жақын мемлекеттермен жан-жақты дипломатиялық байланыс, әсіресе, адами факторлар, қоғамдық әлеуметтік жағдай, шахтардың, әрбір кәсіп иесінің өз тірлігіне жауапкершілігі, әдеп қағидалары мен дәстүрі мұның бәрі бір елдің бет бейнесін көрсетеді. Ал киім-кешек пен әшекейлер осы үлкен керуен жолы торабындағы мәдени ошақтың иелерінің төлқұжаты сынды.

Киім термині сонымен қоса §2982 (садақа, мейірімділік, сүннет), § 3742 (атақ, билік, байлық), § 3923 (жомарттық) мағыналарын да беруде. § 1036 Уәзірлік, таңба берді, байрақты, қару, жиһаз, сауыт беріп жайлантты. Сөйлемнен уәзірді тағайындағанда берілетін атрибуттардың: атақ пен мөр (таңба), байрақ, қару, дауылпаз (музыкалық аспап) мен сауыт екенін көреміз. Бұл атрибуттардың бәріне Құтты Білікте мысалдар берілген:

Белдік – жауапкершілік, құт, мәртебе, уақыт, дәуірді білдіруде [Эжер, 2021:115]. *Құтты Білікте құт белбеуі* (қutı қur), түрікше *saadet kemeri* § 553 Бақытты бол! – деді Хажыб, сен бүгін, Байлап алдың құттың кемер белдігін яғни басына бақ қонып, ел билігін тізгіндегенін білдіреді. Кемер белдік бұл сөйлемде статусты, биліктің, елге қызмет етудің символын көрсетуде. § 580 § 580 Шықты Хажыб, Айтты: Айтолды барарсың, Ханға көрін, құт белбеуін тағарсың! §1605 1605 Содан бастап құт белбеуін тағынып, Қызмет етті, тек Елікке бағынып дегенде лауазым, статус, ел басқару мағынасына келуде. Ал §

467 бапта *Nayata bel bağlama, düş gibi geçer* (ауд. А.Г. Өмірге аса құштар болма, түс сияқты өтеді де кетеді) ауыспалы мағынада қолданылуда. А. Егеубайдың аударған нұсқасында бұл бап сәйкеспейді. § 467. Неге мұнда бекер жүріп қурайын, Күнтудыға барып қызмет қылайын! Рашит Араттың нұсқасында да бірдей: § 467. *Negüke yorig men bu yirde қuruğ iligke barayın қılayın taruğ.* Дидактикалық материалда *белбеу* (қur, kuşak): §542 (ниет ету), §580, §1605 (құт белбеуі/билік), §1477 (қамар белбеу/ статус/ дәреже), §5899 (бел буу, қызметті қолға алу) сияқты әр түрлі мағыналарда қолданылған. Атабетүл Хақайықта басқа киілетін бас киімнің бір түрі дей келе § 63 бапта *бөркярык* (*börk yaruk/ tâc-dâr*) яғни, тәж иесі, патша, тәж киген патша мағынасында қолданған [Ғамак, 2019:79, 182]. Ертеректе ханның үстіндегі бұйымдардың қайсыбірін шешіп алу сол елді толығымен бодан қылу немесе өз қарамағына алғандығын білдірген.

§2563 бапта *Ат, тон-толым қалса жетер: аржағын, Тағы көрер, үлестірсін қалғанын.* §2563, § 2564, § 3021¹³ *ат, тон-толым тарату* жомарттықпен мырзалықты көрсете отырып, көптің рызасын, сауабын алу үшін жасалатын қазақ қоғамындағы жәрдем мен қамқорлық түрі *шүлен таратуды*¹⁴ айтуға болады.

Ал енді *алтын, күміс, гауһар, жақұт* басқару жағдайында белгілі бір мақсатқа жетудің жолы. *Құтты білікте* тауар, мата, мал мүлік, күміс бағаның нақты көрсеткіші болып табылады [Екер. 2021:926]. Яғни, заң мен әдет-ғұрып жасаудағы белсенді материалды күш. § 3027 Күміс (күш, байлық, садақа). § 2982 (садақа, мейірімділік, сүннет), § 3742 (атақ, билік, байлық), Мысалы: § 3923. *Адал мал тап, өзіңді өзің сүйіндір, Ашын елді тойындыр да киіндір.* Бұл бапта аш-жалаңашты тойдырып, жетім-жесірді қолдау әрі сүннет те бар.

¹³ Алтын – күміс, қазына, мүлік жинадым, Келгендіктен әскерлерге сыйлағым.

¹⁴ Шүлен таратудың жақсы жері өз әскерін немесе кедей кепшікті қыстан, жұттан аман есен алып шығу болса, екінші жағынан қазақ халқында ауызша қатынас жақсы дамығандықтан шүлен таратушының (хан, би, сұлтан, батыр, бай т.б.) ел арасында атағы тарап, беделі артатын. Халық арасындағы әлеуметтік жағдайды реттеуге, басқарушы топ деп халық арасындағы байланысты жақсарту үшін ат-толым (бұйымдай), мал (көгендік), егін, дән-дақыл (кеусен) тарату ертеректе *Құтты білікте* § 3021 әскерге алтын күміс тарату сынды дәстүрлеріміздің маңызы зор болған. *Құтты білікте* § 2034 Бірі – елге әділ заңды қаратқын, Екіншісі – әскерге күміс таратқын. §2035. *Әділ заңнан жұрт көңілі тасады, Күміс болса, әскер күші асады.* Әскер, Жалпы мемлекетті реттейтін тетіктер байлық пен қару болып саналады. Біздің дәстүрімізді зерттеп, зерделеп заманға сай жаңғырту әлеуметтік институттағы басшылық пен халық, бай мен кедейдің қатынасын реттейтін маңызды механизмі, бауырмашылдық пен ауызбіршілікті; елге жерге деген махаббатты арттырудың, халықтың қамын ойлайтын жастарды тәрбиелеудің жолы болмақ.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тікелей мағынада қолданылған терминдерді М. Қашқаридың Диуани лұғат-ит түрік, Йгүнекті Ахметтің Атабетүл Хақайық сынды ғылыми еңбектер мен қатар бүгінгі қолданыстағы сөздіктермен қуаттап, толықтырып, фразеологиялық мағынада қолданылған терминдерді басқа зерттеушілердің қалай талдағанын қарастырып, олардың да бұрынғы пікір, ұсыныстары сілтеме ретінде көрсетіліп, сараптама жасалды. Осылайша ортағасырда қолданылған терминдердің мағынасы, ұғымдар мен түсінік жағынан сәйкесетін параллельдер сараланып көрсетілді.

Терминдерді қазақша сөздіктермен салыстырғанда қазіргі тіл тұрғысынан көнергеніне, тіпті кейбіреулері ескіріп, тілімізден шығып қалғанына және бүгінгі таңда мағыналық өзгерістерге ұшырай отырып жеткен түбірлер де бар екеніндігін сонымен қатар кейбір түбірлер дами отырып қазақ тілі лексикасынан да көнерген түбір ретінде орын алғандығын, енді біреулерінің сөздік қордан мүлдем шығып қалғандығын көрдік. Құтты біліктегі киім-кешекке байланысты терминдердің кейбіреуінің бүгінгі таңда қолданыста болмағандығын байқадық.

Мақаланың басында бірнеше гипотез қойып едік. Оның бірі: *Құтты білікте* аты аталған киім-кешек пен әшекейлерге байланысты терминдердің атап айтқанда киім-кешек, әшекейлер (алтын, күміс, гауһар, інжу, маржан) мен маталар тікелей және фразеологиялық мағынада бүгінгі таңда қаншалықты қолданылуда? Бұл ретте Құтты біліктегі киім-кешекке байланысты терминдердің кейбіреуінің атап айтқанда, *тон-толым*, *тоншы* терминінің бүгінгі таңда қолданыста болмағандығын, ескіргендігін байқадық. *Тон* термині уақыт өте қазақшада *сырт киімнің* бір түрі, атауы ретінде қолданылып өміршеңдігін жалғастырып жатқанына куә болудамыз.

Дегенмен, көнерген терминдерді бүгінгі таңда жаңғыртып қолданысқа қоссақ қазақ халқының тарихи, мәдени, әлеуметтік және рухани сынды дүниетанымдық әлемін танытуда сөздік қорымызды байытамыз. Осыларға байланысты әдет-ғұрыптар қаншалықты өзгеріске ұшыраған? Қазақтың құда түсу ғұрпымен, сыйластық дәнекері мен марапаттауға байланысты яғни, далалық құқық қатынастарына жататын *ат-тон жабу* (ат мінгізіп, тон жабу) әлі күнге дейін қолданылып келеді. Ал енді мүлде

қолданыстан шыққан терминдер баршылық па? Айып ретінде төлеттіретін *ат-шапан айыбы*, *ат-тон айыбы* жаза түрлері қолданыстан шыққаны көрілуде. Дегенмен, халық арасында ат тонын кесіп, ажырап кеткен ағайын мен достар бір бірін тамаққа шақырып, бір біріне шапан жауып, жағалы киім кигізіп достасып жатады. Ортағасырда қолданылған терминдердің мағынасы мен атау жағынан сәйкесетін параллельдер бар ма? Тақырыпты жүйелі зерттеу үшін киім-кешекті қолдану ерекшелігіне қарай 5 топқа бөліп қарастырдық. Барлық топтан киім-кешек атаулары кездесті. Атап айтқанда, басқа киілетін (бөрік), басқа жабатын және орайтын (жаулық), белге байланатын (белдік/*qırşay*, *құршақ*, *кушак*), денеге киілетін (көйлек/*köñglek*, *gömlék*, *köñglekin*), жыртқыс тарату кәдесі де бүгінгі таңда қолданыста, үстіне киілетін (*тон*), белден төмен киілетін (етек) киім-кешектер, аяққа киілетін (етік/*etük*), бұйымдар мен киімнің қосымша қондырма бөліктері (жаға/ *yaqa*, түйме/ *tügme*) кейде атау ретінде, кейде функционалды қызметі ретінде қолданыста. Маталарда¹⁵ *жібек* (*torқа*), *бөз* (*böz*), *шәйі жібек*, *торқа* (*çikne*); *жібек мата түрлері*: (*yinçü*, *qut(a)j*), *torku*, *ed*, *agı*, *zümküм* (қытай жібегі), *yurun* (жібек мата), *tülvir* (жібек мата, перде), *шыт* (*çit*), *баршын* (*burçin*), *астар тб.* кейбіреулерінің шындығында да терминдерді қазақша сөздіктермен салыстырғанда қазіргі тіл тұрғысынан көнергеніне, тіпті кейбіреулері ескіріп, тілімізден шығып қалғанына және бүгінгі таңда мағыналық өзгерістерге ұшырай отырып жеткен түбірлер де бар екеніндігін сонымен қатар кейбір түбірлер дами отырып қазақ тілі лексикасынан да көнерген түбір ретінде орын алғандығын, енді біреулерінің сөздік қордан мүлдем шығып қалғандығын көрдік.

Ал әшекейлерден бір классификациялаған 11 топтың ішінен маңдай тұсына ілінетін, мұрынға бекітілетін, аяққа тағатын әшекейлерді кездестірмедік, тек шашқа түйірілетін, мойынға тағатын, кеудеге ілетін, белге буатын, құлаққа ілінетін, білекке тағатын, бармаққа тағатын әшекейлерді кездестірдік. Дидактикалық дастанда асыл тастар (алтын, күміс, інжу, жақұт, гауһар, маржан) кеңінен орын алған. Салт дәстүр тұрғысынан *шілдехана*, *сүндет асы*, *неке тойынан* сөз қозғауда. Хан, уәзір атрибуттарынан белдік, құт белбеуі, қамар белбеу, тонды тікелей және ауыспалы

¹⁵ *қашаб* (үнді матасы) емес, *биқасап* матасы қолданыста.

мағынада қолдана отырып, хәм киім кешек түрлерін беруде хәм астарлы сөзбен елмен байланыс және басқарудың кілтін ұсынуда.

Құтты білікте берілген мемлекетті басқару қағидалары мен принциптері, елге билік жүргізудің ережелері мен тәртібі ХХІ ғасырда да қолданарлық, қоғам мүшелерінің мінез-құлқы мен кәсіптегі ұстанымдары, әдет ғұрып нормалары үлгі аларлықтай ма? *Құтты білікте* берілген мемлекетті басқару қағидалары мен принциптері, елге билік жүргізудің ережелері мен тәртібі ХХІ ғасырда да өзекті. Қоғам мүшелерінің мінез-құлқы мен кәсіптегі ұстанымдары, әдет ғұрып нормалары шынында да үлгі аларлықтай екенін көрудеміз.

Соңғы гипотезамыз саясат пен киімнің бір бірімен байланысы бар ма? долбары еді. Саясат пен киім бір бірімен тығыз байланысты. Оны тарихта белең алған көтерілістің киім атауымен атауынан да көруге болады. Киім - мәдениеттегі бір ұлтқа тән барлық сипаттамаларын көрсететін құралы. Басқалай айтқанда вербальды емес таңбалар арқылы әлемге, елге, ұлтқа тіпті, билікке айтарынды жеткізетін жарнама тақтасы. Киім көрсеткіш, бүгінгі тілмен айтқанда киген кісінің чипі, яғни, үстіне киген киімі арқылы кісі туралы бар мәліметті көз алдымыздан өткіземіз. Келешек ұрпақты рухы мықты, ұлтжанды етіп тәрбиелеу үшін киген киіміне де мән берген жөн. Бала-бақшадағы бүлдіршіндер мен мектеп табалдырығында біліммен шөлін қандырып, тәрбие алып жатқан оқушылардың формасына жасанды дәстүр ретінде (invention of tradition) ұлттық киімді сол қалпы кигізу емес, заман ағымына сәйкес бір ғана деталін қоя отырып күнделікті өмірде қолданысқа енгізуіміз қажет.

Нәтижеде *19 ғасырдағы Османлы және қазақ қоғамының киім-кешек тарихы мен мәдениеті* атты докторлық диссертациясының қосымшасы ретінде ұлттық киім мәдениетіне қатысты категориялы - терминдер жүйесін қалыптастыру үшін ұғымдарды бір жүйеге түсіру және көрші халықтардың киім-кешекке байланысты дәстүрлі атауларын жинақтау мақсатында киім-кешек және әшекейлерге байланысты сөздік құрастырылуда.

Киім-кешек пен зергерлік бұйымға байланысты тікелей және фразеологиялық сөздердің жинақталуы қазақ мәдениетін әсіресе, материалды мәдениеті мен киімге және

әшекейге байланысты әдет-ғұрыпты байыта түспек. Яғни, материалды мәдениетіміздің жоғын жоқтап, пұшпағын жамауымызға мұрындық болары хақ. Сондықтан жаһандану дәуірінде әр бір материалды дүниені жинағанда ауызша және жазбаша деректерге сүйене отырып детальды және микро зерттеу киім тарихы, киім мәдениеті мен киім терминологиясындағы көп бастықтың орнын толтыратынына сенеміз.

EXTENDED ABSRTACT

The *Kutadgu Bilig* contains many of data concerning the ethnopolitical history, culture, beliefs, traditions, customs, diplomatic relations, cultural relations ties with neighboring countries, and trade, especially clothing, ornaments, jewelry, and accessories in the Karakhanid era. However, during the study, it was found that studies related to clothing and accessories were not fully investigated in the aforementioned book.

Until today, didactic epic *Kutadgu Bilig* has been widely studied and many articles have been written. However, the study of the clothing and accessories of *Kutadgu Bilig* especially in the direct phraseological sense, was not specifically researched and was not written in the form of an article. Although it was written from time to time under other topics. We wanted to fill this gap.

As a result, vocabulary associated with clothing, accessories, jewellery, precious stones, and additional elements used directly metaforically in a didactic epic was identified and analyzed.

The terms used directly have been validated by the dictionaries available today, their different meanings have been compared with those analysed by other researchers, and their opinions and suggestions have also been taken as references and analysed.

At the beginning of the article, we put several questions. One of them is: to what extent are the terms related to clothing and jewelry named in *Kutadgu Bilig* used today in a direct and metaphorical sense? At the same time, we noticed that some of the terms related to clothing on the *Kutadgu Bilig*, in particular, the term *ton-tolim*, *tonshu* are not in use today and outdated. We see that over time, the term *ton* continues to be used in Kazakh as a type of outerwear and as a name of the outerwear.

However, if we modernize and use old terms today, we will enrich our vocabulary in the presentation of the historical, cultural, social and spiritual world of the Kazakh people.

Now, our questions (hypotes) is to what extent have the customs changed in connection with these? *At-ton zhabu*¹⁶ (giving a horse or sable coat as a present), related to field relations, is still practiced. And now are there terms that are completely out of use? *Shapan ayıbtı* or *at-ton ayıbtı*¹⁷ are the types of fines or penalties to be paid in the form of fines. These types of fines/penalties are currently not in effect.

In some cases, individuals who had severed ties or experienced conflicts with each other can later reconcile, renew their friendships, and even extend warm gestures like inviting each other to dinner or sharing a sable fur coat as a sign of their renewed connection.

Are there parallels between the terms used in the Middle Ages that coincide in meaning and name? To begin with, we divided the topic into 5 groups, depending on the specifics of the use of clothing for a systematic study. We saw some example for the *Kutadgu Bilig*.

In particular, hat (*börk*), headdress patched and wrapped around a woman's head (*zhaulyk*), belt (*qurshay, kurshak, kushak*), dress for body (shirt/*köñglek, köñglekin*), outwear (*ton*), clothing worn below the waist (*skirt, beldemshe*), clothing worn on the legs (boots/*etük*), additional attachment parts of clothing (collar/ *yaqa*, button/ *tügme*) are also in use today.

Types of silk fabrics: (*yiñcü, qut(a)j, torku, ed, agı, zümküim* (Chinese silk), *yurun* (silk fabric), *tülvir* (silk fabric, curtain), *shit, barşın* etc. we have seen that some of the terms have actually become obsolete from the point of view of the modern language compared to the Kazakh dictionaries, some have even become obsolete and left our language, and there are roots that have reached today, undergoing semantic changes, as well as some roots have become obsolete from the vocabulary of the Kazakh language, while others have completely disappeared from the vocabulary.

In the result all of the 11 groups of jewelry that we classified, we did not find jewelry that was worn on the forehead, attached to the nose, worn on the legs, but only jewelry that was

¹⁶ This is a custom.

¹⁷ View of the customs.

worn on the hair, worn around the neck, hung on the chest, tied around the waist, hung on the ears, worn on the wrist, worn on the finger.

In the *Kutadgu Bilig*, precious stones (gold, silver, pearls, sapphires, diamonds, corals) were widely seen. From the point of view of tradition, the ritual refers as a *shildehana*, *sündet toy and neke toyu*. Attributes of the *khan* and *vezir:kut belbeui*, *kamar belbeu* and *ton* used in a direct and figurative sense. Are the principles and principles of state governance, the rules and procedure for governing the country set out in *Kutadgu Bilig* applicable in the XXI century, a model of behavior and professional positions of members of society, norms of customs and customs? The principles and principles of governing the state, the rules and procedure for ruling the country, given in the *Kutadgu Bilig*, are also relevant in the XXI century. We see that the behavior of members of society, their position in the profession, and the norms of customs are really exemplary. Our latest question is whether politics and clothing are related to each other. Politics and clothing are closely related. It can also be seen in the name of the clothing of the uprising that took place in history. Clothing is a tool in culture that reflects all the characteristics of a single nation. In other words, a billboard that conveys what you say your sound to the world, country, nation, and even the authorities through non-verbal symbols. The clothing indicator, in today's terms, is the chip of the person who wears it, that is, through the clothes he wears, we pass all the information about the person before our eyes. In order to educate the future generation in a strong spirit and patriotism, it is necessary to pay attention to the clothes they wear. It is necessary not to put the national costume as an artificial tradition (invention of tradition) on the uniform of children in the kindergarten and students who quench their thirst for knowledge on the threshold of school, but to put it into practice in everyday life, putting only one detail in accordance with the times.

As a result, in the appendix to the doctoral dissertation on the *History and Culture of the Ottoman and Kazakh* society of the XIX century, a system of concepts is presented that forms a term-categorical system associated with the national culture of clothing in order to make up the traditional names of different typed of clothing, the terms of the clothing dictionary that we are preparing are comiled.

The accumulation of direct and phraseological words related to clothing and jewelry will enrich Kazakh culture, especially material culture and customs related to clothing and

jewelry. In other words, we must mourn the lack of a material culture and patch up our idol. Therefore, in the era of globalization, when we collect each material world, we believe that detailed and micro-research based on oral and written data will fill the void in the history of clothing, clothing culture, and clothing terminology.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- Асомиддинова М. (1981), Кийим –кечак номлари, Тошкент: Узбекистон ССР «Фан» нашриёти, 113 бет.
- Арыстанова Г. (2007), Қазақ жауынгерлерінің киім-кешектерінің атаулары, *Қазақстан мектебі*, №4, б. 48-50.
- Арыстанова Гүлханьс (Arystanova Gulkhanys). (2022), Моңғолдың құпия шежіресі қолжазбасы негізінде 13. Ғасырдағы моңғолдың киім-кешегіндегі ықтималды этниалық іздер, *Türk Dünyası Akademik Bakış, Journal of Turkish World Academic Perspective*, Bahar, Cilt:2, Sayı: 3, ss. 142-172.
- Алмауытова Ә. (2004), Қазақ тіліндегі киім атауларының этнолингвистикалық табиғаты, Филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация, Алматы, 147 б.
- Егеубаев А.Қ. (ауд.). (2007), Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық, 5-т.: Жүсіп Баласағұн. Құтты білік, Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ.Егеубаев, Алматы: Таймас баспа үйі, 536 б.
- Әлімбай Н. (2009), Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі, (иллюстрацияланған альбом-каталог), Алматы: Өнер, 344 б.
- Әхмәтъянов Р. (2015), Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. I том (А-Л), Казан: Мәгариф Вақыт, 543 б.
- Біләлова Г. Д., Ярыгин С. А., Минарди М., Бонора Ж.Л.; Біләлова Г. Д. [ж. б.] (2014), Археологиялық терминдердің мультилингвистикалық сөздігі: (қазақ-орыс- ағылшын-итальян), ; ҚР білім және ғылым министрлігі ; Л.Н. Гумилев атын. ЕҰУ Тарих фак.;

- Археология және этнология кафедрасы ; Қ.А. Ақышев атын. археология ғыл.-зерт. ин-ты .- Астана : [б. ж.], 1-т. 382 б.
- Геннеп Арнольд, (1999), Обряды перехода, Москва: Восточная литература, с. 198
- Жанұзақов Т. (1999), Қазақ тілінің сөздігі, Алматы: Дайк-Пресс, 776 б.
- Исабекова Ұ. (2011). Орта ғасырдағы түркі тілдерінің даму тарихы, Астана: Сарыарқа баспасы, 224 б.
- Қашқари Махмұт, (1998), Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит түрік): 3 томдық шығармалар жинағы, Қазақ тіліне аударған А. Егеубай, Алматы: Хант, 600 б.
- Қалиев Ғ. О. Нақысбеков, Ш. Сарыбаев, А. Үдербаев және т.б., (2005), Алматы: Арыс, 824 б.
- Құрашжанұлы Ә. (2015), Йүсіп Ұлық Хас – Хажиб Баласағұни, Құтадғу білік, Құт әкелетін білім, Астана: Ғылым, 576 б.
- Хинаят Б., Сужикова А., (2021), Қазақ халқының ұлттық киімдері, Алматы: Алматыкітап баспасы, б. 362-363.
- Қоспағарова Е., (2011), Ж. Баласағұнның «Құтты білік» ескерткішіндегі түбірлердің семантикалық-морфологиялық даму ерекшеліктері, Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, №3(37), б. 37-39.
- Мәсімханұлы Дүкен. (2012), Еуразиялық өркениет – ежелгі түркі және қытай елінің рухани қарым-қатынасы, Астана: Фолиант баспасы, 480 б.
- Маулет Ардаби, Ақмола облысының материалдық емес мәдени мұрасы: кешенді экспедициялық зерттеулер, I том, Астана: Big Dream, 2022, 598 б.
- Нысанбаев Ә., Нұрмұратов С., (2005), Орта ғасырдағы түркі ойшылдары, Жиырма томдық, 5-том, Астана: Аударма, 364-364 б.
- Сыздық Рабиға. (2001). Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі: 50 000 сөз, ҚР Білім және ғылым министрлігі, Тіл білімі институты, басылым, Алматы: Дайк-Пресс, б. 464.
- Сыздықова Р. (2014), Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Көп томдық шығармалар жинағы, Алматы: Ел шежіре.

- Сыздықова Р. (2014), Ясауи «Хикметтерінің» тілі, *Көп томлық шығармалар жинағы*, Алматы: Ел – шежіре, 2014, 664 б.
- Уәли Нұргелді, (2013), Орфографиялық сөздік, 6-басылым, Алматы: Дәуір, 720 б.
- Çakmak Serkan (haz.), (2019). Atebetü’l Hakâyık, İstanbul: Karakış Basım Matbaa Amb. ve Reklam San. Tic. Ltd. Şti. 2019, s. 468.
- Dilaçar A., (1972), Kutadgu Bilig İncelemesi, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Demiryürek H. (2012), Atabetü’l – Hakayık’ın Gramatiksel Bağlam ve Sıklık Sözlüğü, Pamukkale Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyat Anabilim Dalı, Denizli, Yüksek Lisans Tezi, Denizli, s. 277.
- Eker Özge. (2021). Kutadgu Bilig Metaforları, Doktora Tez, Akdeniz Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Antalya, s. 963.
- Kemal Köktürk, (1986), Türkçe Sözlük, A-Z, İstanbul: Kipaş Dağıtımçılık, s 306.
- Koca Sarı Selcen, Kutadgu Bilig’de Metafor, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012, s. 296.
- Kürker Bilge Gizem, 11. Yüzyılda Kadına, Divanu Lugati’t Türk ve Kutadgu Bilig Üzerinden Karşılaştırmalı Bir Bakış, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Türkiyat Araştırmaları Yüksek Lisans Programı, Ankara, 2021, s.77.
- Malkoç Ezgiöya. (2019). Kutadgu Bilig’de Giyim-Kuşam ve Süslenme Kültürüne Ait Söz Varlığı, XIV. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı. 26-27.10.2019. Bakü. Azerbaycan. ss. 217-224.
- Ögel B., (1978), Türk Kültür Tarihine Giriş, V., Türklerde Giyecek ve Süslenme, (Göktürklerden Osmanlılara), Ankara: Kültür Bakanlığı, s. 440.
- Ötkür Abdurehim, (2016), Yusuf Has Hacib ve Uygur Edebiyatı, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 8, ss. 163-171.
- Reşid Rahmeti Arat (1947), Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig II, Baskı 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. s. 477.

Mehmet Sırasöğüt, *Kutadgu Bilig'in Sıklık Sözlüğü*, Kutadgu Bilig'in Sıklık Sözlüğü, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2020, s. 648.

Alan Sümeıra, (2020), *Divanı Lugatı't – Türk'te Yer Alan Kumaş Terimleri ve Kelime Kökenleri Üzerine Bir Değerlendirme*, *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (20), 23-42.

Yusuf Has Hacib (2006). *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşit Rahmeti Arat, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, s. 1285.

<https://www.> Байырғы қазақ өлшемдері, 26.10.2022.

(<http://kaz.slovopedia.com>, Қазақ тіліндегі түсіндірме сөздігі, сүннет, 28.07.2023).

(<https://enc.kaz.academic.ru>, Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі, 28.07.2023).

(<https://www.inform.kz>, Темірбек Жүргеновтің ағайындарынан 2 адам ғана қуғын-сүргіннен аман қалды - қайраткердің қарындасы Ғалия Қуанова, 27.07.2023).

<http://www.wikiwand.com>, Неке қияр, 28.07.2023.

<https://sozdikqor.kz>, 30.07.2023

Информант проф. др. Мақсат Алпысбес [арнайы сұқбат. 7.08.2023].

Информатор Болат Атыраубаев, 28.07.2023. [арнайы сұқбат. 7.08.2023].

Информатор Жалғасбайқызы Ләззат, [арнайы сұқбат. 16.08.2023].

Ұсынылған материалдар тізімі:

Баласағұн Жүсіп. (2006), Құтты білік, Көне түрік тілінен аударған, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А. Егеубай, Алматы: Өлке. б. 533.

Баласағұн Жүсіп. (2006), Құтты білік, Көне түрік тілінен аударған, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А. Егеубай, Алматы: Өлке. 640 б.

Әбжан Құрышжанұлы, (2015), Баласағұни Й. Құтадғу білік: Құт әкелетін білім, Наманган нұсқасы, дайындаған: Әбжан Құрышжанұлы, Астана: Ғылым, 576 б.

- Баласағұн Жүсіп. (1986). Құтты білік. (Wisdom of Royal Glory). Көне түркі тілінен аударған және алғысөзі мен түсініктерін жазған А. Егеубаев. Алматы: Жазушы. б. 616.
- Егеубай А. (ауд.). (2006). Жүсіп Баласағұн. Құтты білік. Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ. Егеубаев, Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 5-т. Алматы: Өлке. 640 б.
- Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі, Алматы: Сөздік-Словарь, 1997, 368 б.
- Кожа-Түрк Каримжанулы, (2014), Русский язык древнетюркский? Научное исследование, Алматы: Білім, 2014, с. 296.
- Надир Илхан, (2020), Слова забытых корней в турецком языке, Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология» сериясы, №3(73), б. 141-153.
- Нуриманов Б (2020). «Құтадғу біліктің» нұсқалары туралы», Ш. Уәлиханов атындағы КУ хабаршысы, Филология сериясы, №4 (2), б.199 -206.
- Arat Reşid Rahmeti (1991), Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig II, Baskı 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. s. 656.
- Sertkaya Ayşe Gül, (2009), Kutadgu Bilig'in İngilizce çevirileri, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara: Türk Dil Kurumu, s. 460-470.
- Çetinkaya Bayram. (2001). Kutadgu Bilig'deki Deyimlerin Semantik ve Sentaktik İncelemesi (The Semantic and Syntactic Study of İdioms in Kutadgu Bilig). Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, p. 181.
- Çetinkaya Bayram. (2007). Kutadgu Bilig'de Kavramsal Metaforlar, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 19, Sayı: 2, Aralık 2017, ss. 377-399.
- Ercilasun, Ahmet Bican, Ziyat Akkoyunlu, (2015), Kâşgarlı Mahmûd Dîvânü Lugâti't – Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin). 2. Baskı. Ankara: TDK, s.995.

- Ezgiöya. (2019). Kutadgu Bilig’de Giyim-Kuşam ve Süslenme Kültürüne Air Söz Varlığı, XIV. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı, 26 – 27.10.2019, Bakü, Azərbaycan, ss. 217-224.
- Fatih Kahya. (2013). Kutadgu Bilig: İslâmi Dönem Türk Edebiyatının İlk Eseri (Nemengan/Fergana Özbekistan Nüshası): tıpkıbasım/ Yusuf Has Hacib. Hazırlayan: Emek Üşenmez. İstanbul: Akademik Kitaplar. S. 446.
- Güneş B. (2016). Kutadgu Bilig’deki Meslek ve Unvan Adlarının Derleme Sözlüğü’ne Yansımaları, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(4), 1532-1543.
- Jaubert, Pierre Amédée, (1825), Notice d’un manuscrit turc en caractères ouigoures, envoyé par M. de Hammer, à M. Abel-Rémusat. *Journal Asiatique*. 6: 39-52, 78-95.
- Nurimanov Bekarys. Mamayt Amangeldi. (2019). “Kazakistan’da Yapılmış Kutadgu Bilig Çalışmalarının Kronolojik Kaynakçası Hakkında Bir Deneme”. *Milli Folklor*. 124. ss. 30-50.
- Ramiz Asker. (2018), Библиографии по «Кутадгу Билиг», Тюркский мир и исламская цивилизация: проблемы языка, литературы, истории и религии Елабуга, («Kutadgu Bilig» Üzerine Bibliyografya Çalışması, Türk Dünyası ve İslam Medeniyeti: Elabuga’daki Dil, Edebiyat, Tarih ve Din Sorunları), 13-14 апреля 2018 г. АМБА, стр. 198-202.
- Reşid Rahmeti Arat (1959), Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. s. 477.
- Sertkaya Ayşe Gül, (2011), Kutadgu Bilig’in İngilizce çevirileri, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara: Türk Dil Kurumu, s. 460-470.
- Tokat Şeyma, (2020), Divâni Lugâti’t – Türk’te Geçen Giyim Kuşam Kültürü ile İlgili Söz Varlığı ve Kazakçadaki Durumu Üzerine Bir İnceleme, Yıldız Teknik Üniversitesi, SBİ, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Tezli Yüksek Lisans Programı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 179 s.
- Uçar E. (2019). Kutadgu Bilig’in Kronolojik Kaynakçası (1825-2018). *Journal of Old Turkic Studies*, 3/1: 139-239.

Uçar Erdem, (2016), Kutadgu Bilig'in Kahire Nüshasının 1943'teki Faksimilesine Müdahalede Bulunuldu Mu? Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, s. 33-40.

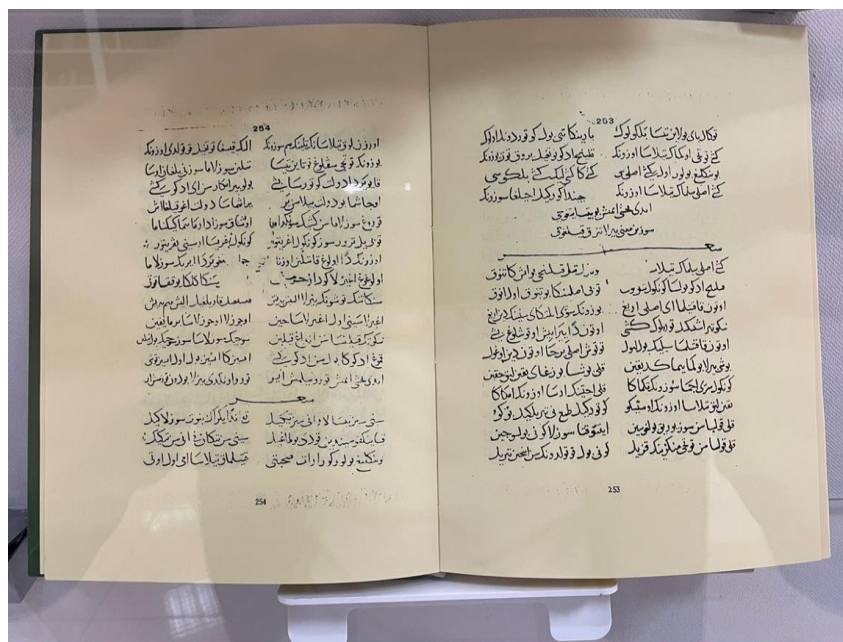
Yusuf Has Hacib (1947). Kutadgu Bilig, I Metin, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, s. 656.

Yūsuf Khāss Hājib (1983). Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) A Turko-Islamic Mirror for Princes, Robert Dankoff, trans., Publications of the Center for Middle Eastern Studies, No. 16, Chicago: University of Chicago Press. pp. 291.

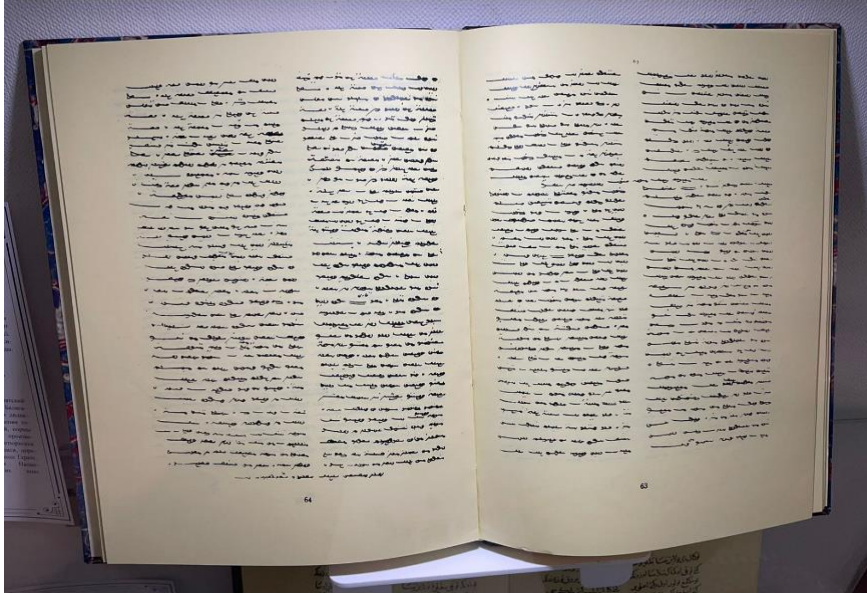
Yüknekî Edîp Ahmed, Atebetü'l Hakâyık, Haz. Serkan Çakmak. (2019), İstanbul: Karakış Basım Matbaa Amb. ve Rekl.San. Tic. Ltd. Şti., s. 468.

Zekiye Gizem Debreli (2016). Kutadgu Bilig'de Kadın, Studies Of The Ottoman Domain / Cilt 6, Sayı 11, s. 38-60.

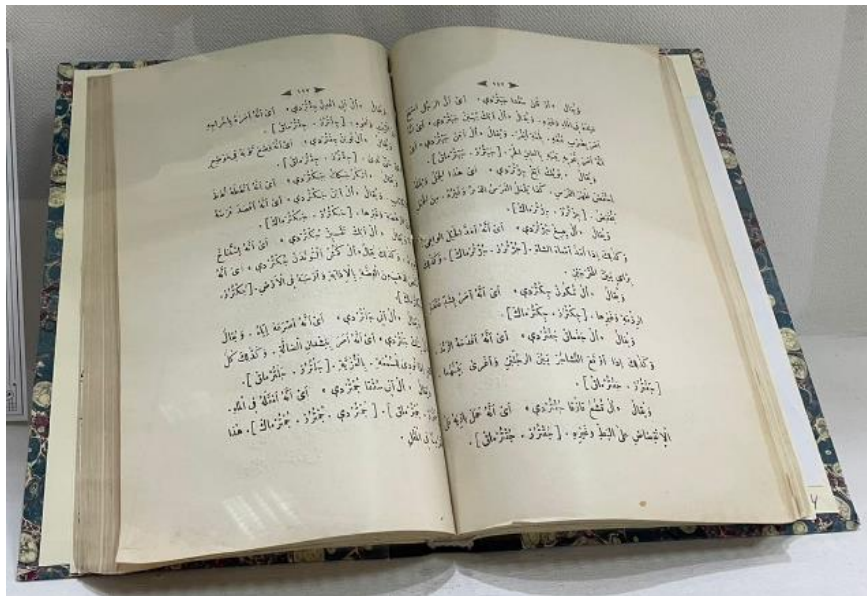
Сурет 1. Жүсіп Баласағұн. *Құтадғу Білік* (Құтты білік) дастаны. Қарахан мемлекеті тұсындағы ескі түркі жазуы.

Сурет 2. Жүсіп Баласағұн. Құтадғу Білік (Құтты білік) дастаны. Араб графикасында жазылған.

Сурет 3. Махмұд Қашқари. XI-XII ғасыр. Диуани лұғат-ит түрік. Араб басылымы.

Үш фотосурет те 14 маусым–20-шілде аралығында өз тарапымнан ұйымдастырылған Будапешт (Мажарстан) – Шымкент (Қазақстан) – Түркістан, Қызылорда - Алматы – Қарағанды – Астана – Стамбұл (Түркия) – Будапешт маршруты

бойынша жүргізілген ғылыми академиялық аймақтық этнографиялық зерттеуде жинақталған материалдардан алынды¹⁸).

¹⁸ Астана қаласы, Қолжазбалар және сирек кітаптар Ұлттық орталығына барғанда қолдан келген көмегін аямаған аталмыш мекеменің ғылыми қызметкері Әділәлі Жабықбайға алғысымды білдіремін.